ٿوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو

مصنف: رڪ سنڌي

ڊسمبر 1989ع

ڪتاب جو نالو: ٿوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو

ليکڪ: رک سنڌي

ڇاپو: ٽيون ڊسمبر 1989ع

ڇپائيندڙ: ساٿيهه اشاعت گهر، حيدرآباد، سنڌ

Book: Torhi Phatak jo Saniho

Writer: Ruk Sindhi

Thrid Edition, December, 1989

Published by: Saneeh Ishat Ghar,
Hyderabad, Sindh

فهرست

- مهاڳ
- شاگرد جدوجهد جو پس منظر
- ٽوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو
- ٽوڙهي ٽربيونل ۽ فوجي جنتا
- خوني ناٽڪ جي مذمت ۽ مطالبا

- سنڌي پريس جو ڪردار
- سنڌ ۾ احتجاج ۽ مظاهرا
- شهيد شاگردن جي سوانح
- ٽوڙهي ٽربيونل جا سپوت
- ماءُ جو قيدي پٽن ڏانهن خط
- شهيد ۽ گرفتار ٿيل شاگرد
- شيخ اياز طرفان پيٽا

مهاڳ

پاڪستان ۾ جنرل ضياءُ الحق جي مارشــل لا وارو حڪومتي دور ڪي سـنڌ جـا مـاٺهو ڪـاري دور طـور يـاد ڪنـدا آهن. جـڏهن 5 جـولاءِ 1977ع تي فوج جي سربراهه جنرل ضياءُ الحق، ذوالفقار علي ڀٽـو جي چونـڊيل حڪـومت جـو تختـو اونـڌو ڪـري اقتدار تي غير آئيني طريقي سان جبرن قبضو ڪيـو ته نه صرف سنڌ پر سـڄي ملڪ ۾ ان عمـل خلاف عوام منجهه ڪاوڙ ۽ بي چيني پئدا ٿيڻ فطري عمل هيو. خاص ڪـري سـنڌ ۾ ان فـوجي بغـاوت ۽ غـير

جمهوري عمل خلاف ملڪ جي باقي صوبن جي پيٽ ۾ وڏيڪ ردعمل سامهون آيو، چاڪاڻ ته پي پي جي چونڊيل حڪومت خلاف آمريڪي سامراج ۽ سندن پاڪستاني پاڙيتو مذهبي ۽ سياسي پارٽين کي سنڌ جو عوام ملڪ جي وجود ۾ اچڻ واري ڏينهن کان ئي نفرت جي نگاهه سان ڏسندو هو. اهو ئي سبب هيو جو مذهبي بنياد پرست ڌرين کي سنڌ جي عوام ڪڏهن به قبول نه ڪيو. پيپلز پارٽي جي چونڊيل حڪومت خلاف جڏهن پاڪستان نيشنل الائنس (پي اين اي) جي پليٽ فارم تان تحريڪ هلائي وئي ته سنڌ جي عوام نه فقط ان کان دوري اختيار ڪئي پر ان کي جمهوري قوتن ۽ سيڪيولر سوچ رکندڙ ڌرين خلاف سازش قرار ڏيندي رد ڪري ڇڏيو.

ملڪ مٿان غير آئيني ۽ غير قانوني طور مارشل لا مڙهيندڙ قوتن لاءِ سڄي ملڪ جي پيٽ ۾ سنڌ ئي اڪيلو صوبو هو جيڪو سندن حاڪميت کي قبول ڪرڻ بدران جمهوري قوتن جو ساٿاري ٿي بيٺو. جيڪا ڳالهه فوجي حڪمرانن لاءِ سنڌ جي ماڻهن سان نفرت جو بنياد هئي. جنرل ضياءُ الحق جي فوجي حڪومت باقي ملڪ جي پيٽ ۾ سنڌ ۽ سنڌي ماڻهن کي پنهنجو پهريون دشمن قرار ڏيندي ان خلاف هر سطح تي تڪليفون ۽ مصيبتون پيدا ڪرڻ شروع ڪيون. سنڌي ماڻهن سان فوجي حڪمرانن جي اها نفرت ۽ دشمني فقط پي پي سان وابستگيءَ جي بنياد تي موجود نه هئي، پر ان جو پس منظر تمام ڊگهي تاريخ رکندڙ هو. چاڪاڻ

ته ملڪ ۾ جـنرل ايـوب خـان جي مارشـل لا ۾ ون
يونٽ سميت جـنرل يحـيى خـان جي فـوجي قـدمن
خلاف سـنڌ جـون سياسـي قوتـون هميشـه مهـاڏو
اٽڪائينــديون رهيــون. ســنڌ جي عــوام ئي فــوجي
حڪـومتن ۾ سندن اتحـادي ڌرين جي عـوام دشـمن
فيصلن کي نه فقط قبول ڪرڻ ڪـان انڪـار ڪــري
ڇـڏيو، پـر مختلـف وقتن تي سـندن غـير جمهـوري
عملن خلاف سگهارو آواز بلنـد ڪيـو. خـاص ڪــري
جــنرل ضــياءُ الحــق جي مارشــل لا دوران فــوجي
حڪمرانن جي رويي ۾ سنڌ دشـمن فيصـلن سـبب
هتـان جـو عـوام پـاڻ کي ڏاڍ ۾ ڏهڪـاءُ جـو شـڪار
سمجهڻ لڳو. منهنجن اهو احساس پختو ٿيڻ لڳو ته
نه فقط کين نظرانداز ڪيو پيو وڃي پـر انتقـام جـو
نشانو به بڻايو پيــو وڃي. فـوجي حڪمــرانن جي ان
عمل خلاف سنڌ جي ماڻهن 14 آگسٽ 1983ع تي
ملڪ جي مختلــف پــارٽين طرفــان جمهــوريت جي
بحــالي لاءِ جوڙيــل اتحــاد ايم آر ڊي طرفــان هلايــل
تحريڪ ۾ ڀرپور حصو وٺي پنهنجي ڪاوڙ جو اظهــار
ڪيو. باقي ملڪ جي ڀيٽ ۾ ايم آر ڊي تحــريڪ جي
سنڌ ۾ زور وٺڻ جو بـه اهـو ئي سـبب هيـو. فـوجي
حڪمرانن طرفـان بـه ايم آر ڊي تحـريڪ کي بـاقي
ملڪ جي ڀيٽ ۾ سنڌ ۾ طاقت جي زور تي چيپــاٽيو
ويــو. ڇاڪــاڻ تــه ســنڌ ۾ اهــا تحــريڪ نــه فقــط
جمهوريت جي بحـالي پـر اصـل ۾ قـومي حقن جي
بحالي لاءِ هڪ سگهارو آواز تي اڀري رهي هئي. ايم
آر ڊي تحريڪ ۾ سنڌي مــاڻهن جي ڀرپــور شــرڪت
فــوجي حڪمــرانن کي چرڪــائي وڌو. هــو ســنڌ ۾

آمريت سميت قومي ظلم ۽ جبر خلاف پئدا ٿيندڙ سوچ ۽ تحريڪ کي کنهن به قيمت تي قبول ڪرڻ لاءِ تيار نه هئا. اهو ئي سبب هيو جو ايم آر ڊي جي تحريڪ جي پڄاڻي کان پوءِ به سنڌ ۾ فوجي جبر کي وڏيڪ بي رحميءَ سان جاري رکيو ويو. هتان جي ماڻهن کي ايم آر ڊي تحريڪ ۾ سگهاري شموليت جي سزا ڏيڻ لاءِ مختلف وقتن تي مختلف شڪلين ۾ ڪارروايون جاري رکيون ويون.

جنرل ضياءُ جي مارشل لا دوران سنڌ ۾ سنڌي شاگردن طرفان فوجي حڪومت جي قدمن خلاف بلند ٿيندڙ آواز کي خاموش ڪرائڻ لاءِ مختلف سازشون ۽ مڪاريون شروع ڪيون ويون. خاص ڪري سنڌ جي تعليمي ادارن مان قومپرست ۽ ترقي پسند سوچ کي نيڪالي ڏيڻ لاءِ هٿ ٺوڪيون تنظيمون جوڙيون ويون، يا اڳ جوڙيل رجعت پسند تنظيمن کي مدد فراهم ڪري ميدان تي لاٿو ويو. خاص ڪري سنڌ ۾ پنجابي آبادڪارن طرفان فوجي حڪومت جي آشيرواد سان غير سنڌي شاگردن جي تنظيم نيو سنڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن (اين ايس ايس او) جوڙي ان کي هٿيار پنهوار، افرادي قوت ۽ ڏوڪڙ پئسا ڏئي سنڌي شاگردن خلاف تعليمي ادارن ۾ داخل ڪيو ويو. ان سان گڏ جماعت اسلامي جي شاگرد ونگ جميعت طلباءِ اسلام کي به متحرڪ ڪيو ويو. انهن ٻنهي تنظيمن سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ جمهوريت پسند ۽ قومپرست شاگردن خلاف ڪارروايون ڪرڻ شروع ڪري ڏنيون. ايتري قدر جو ڪاليجن ۾

يونيورسٽين ۾ سنڌي شاگرديائين تي مجرمائا حملا به ڪيا ويا. جيئن اهي تعليم جو تسلسل برقرار رکي نه سگهن. پر سنڌ جي جمهوريت پسند، قومپرست ۽ ترقي پسند شاگرد تنظيمن پنهنجي همت، حوصلي ۽ بهادري سان حڪمرانن جي پاڙيتو تنظيمن کي سنڌ جي تعليمي ادارن تي قبضي ڪرڻ جي ڪوششن کي سختي سان ناڪام بنائي ڇڏيو. جيڪا ڳالهه فوجي حڪمرانن لاءِ برداشت جوڳي نه هئي. ان ڪري سنڌ جي تعليمي ادارن مان قومپرست شاگرد تنظيمن جي اثر کي ختم ڪرڻ لاءِ ضروري هيو ته ننگي جارحيت ۽ طاقت جو استعمال ڪيو وڃي. جنهن جو خوفناڪ اظهار 17 آڪٽوبر 1984ع تي ٿوڙهي ڦاٽڪ جي ميدان تي ڪيو ويو. ٿوڙهي ڦاٽڪ تي هڪ منظم رٿابنديءَ سان سنڌي شاگردن خلاف فوجي ڪارروائي ڪري 5 شاگردن کي شهيد ڪيو ويو ۽ ڪيترن ئي شاگردن کي زخمي ڪرڻ سميت ڪيئي سال جيلن ۾ بند رکيو ويو. ٿوڙهي ڦاٽڪ تي سنڌي شاگردن خلاف ٿيل ڪارروائي تي سنڌ ۾ سخت ردعمل پئدا ٿيو ۽ سنڌي قوم بنا ڪنهن پارٽي فرق جي ان ظلم ۽ ڏاڍ خلاف هڪ آواز ٿي ٻاهر نڪري آئي. سنڌ ۾ ايم آر ڊي جي تحريڪ ڪان پوءِ هي ٻيو پيرو هو، جو سنڌي ماڻهن جنرل ضياءُ جي فوجي ٽولي خلاف اثرائتو آواز بلند ڪيو. سنڌ ۾ ون يونٽ جي دور ۾ 4 مارچ واري واقعي ڪان پوءِ هي ٻيو پيرو هو جو سنڌي شاگرد آمر حڪمرانن خلاف هڪ ٿي

جدوجهد جي ميدان ۾ لهي پيا. سنڌ جي هر شهر ۽ وسندي ۾ تاريخي احتجاج رڪارڊ ڪرايو ويو.

ٽوڙهي ڦاٽڪ تي ٿيل بربريت خلاف سنڌ ۾ جيڪو ردعمل پئدا ٿيو، ان کي سنڌي اخبارن بنا ڪنهن خوف ۽ ڊپ جي انتهائي ذميواريءَ سان رپورٽ ڪيو. فوجي حڪمرانن طرفان ميڊيا تي پابندين باوجود سنڌي اخبارن هن ظلم ۽ انياءُ خلاف رپورٽنگ ڪئي، ايڊيٽوريل ۽ ڪالم لکيا. هن ڪتاب ۾ ٽوڙهي ڦاٽڪ جي سانحي بابت انتهائي ذميواريءَ سان بنا ڪنهن وڌاءَ جي حقيقي صورتحال پيش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي وئي آهي. جيئن ايندڙ مستقبل ۾ تاريخ لکندڙن جي آڏو حقيقتون چٽي صورت ۾ موجود هجن. هن ڪتاب لکڻ وقت سنڌي اخبارن ۽ رسالن ۾ شايع ٿيل خبرن، رپورٽن ۽ ٻئي مواد کي بنياد بڻايو ويو آهي. ساٿيهه اشاعت گهر طرفان جيتوڻيڪ ڪتاب جو هي ٽيون ايڊيشن آهي، پر پهرين ايڊيشن جي اشاعت کان پوءِ مختلف ماڻهن ۽ اشاعتي ادارن طرفان پنهنجي طور تي ڪيترائي پيرا ڪتاب وري وري شايع ڪيو ويو. هن ايڊيشن ۾ پهرين ايڊيشن جي پيٽ ۾ ڪجهه وڌيڪ درستگيون ۽ گهربل تبديليون ڪيون ويون آهن. مون کي اميد آهي ته هي ڪتاب مستقبل جي مورخن لاءِ سنڌ جي مستند تاريخ لکڻ ۾ مددگار ثابت ٿيندو.

رڪ سنڌي

28 ڊسمبر 1989ع

شاگرد جدوجهد جو پس منظر

جڏهن به سنڌي قوم تي ڏکيا ڏينهن آيا آهن، جڏهن به سنڌ وطن جي بقا خطري ۾ پئي آهي، جڏهن به سنڌي ٻوليءَ کي ميسارڻ ۽ مٽائڻ جا سانپاها ڪيا ويا آهن، جڏهن به پورهيتن ۽ هارين مٿان ڏاڍن هٿان ظلم ۽ ستم ڪيا ويا آهن ته ان وقت سنڌ وطن جي بهادر شاگردن بغاوت جا جهنڊا بلند ڪري هر ظلم ۽ ڏاڍ سان هٿ اٽڪائي ڏاڍن کي نيچو نوائي پنهنجي حب الوطني، همت، حوصلي ۽ قومي شعور جو ثبوت ڏنو آهي.

سنڌ ۾ جڏهن به ظلم ۽ ڏاڍ خلاف آواز بلند ٿيو آهي ۽ ان سان جنگ جوٽي وئي آهي، تڏهن انهيءَ سرواڻن جي قافلي ۾ سنڌ جي شاگردن هميشه اڳواٽي وارو ڪردار ادا ڪيو آهي. مسڪين مارن جي مسئلن ۽ مشڪلاتن کي دور ڪرڻ لاءِ جيتري هتان جي شاگردن رت ولوڙ ڪئي آهي، اوتري شايد اجا ڪنهن ٻئي طبقي نه ڪئي هجي.

شاگرد اسان جي مظلوم قوم جو اهو هر اول دستو آهن، جن ڪڏهن به ظلم ۾ ڏاڍ کان گهبرائجي وقت جي فرعون آڏو گوڏا نه ڪوڙيا آهن. هو ڪٽا آهن پر ڪٽڪيا ڪينهن. هو مئا آهن، پر موٽيا ڪينهن. هو ڳچ عرصي کان پنهنجن جي بي مروتي، اٿ دماغ سياستدانن جي چالبازين ۾ چالاڪين کان تنگ اچي مات ڪري نه ويٺا آهن. هنن هر ڪاري رات سان جنگ ڪئي آهي ته جيئن باک ڦٽي، روشن صبح ٿئي. هنن پنهنجي راهه ۾ هر ايندڙ ان پٿر کي ٺڪرايو آهي، جيڪو سندن قومي ڪردار ۾ رنڊڪ بڻيو آهي. هو ڪالهه به اوچي ڳاٽ ان قافلي جا سرواڻ هئا ۾ اڄ به آهن، جنهن جي منزل سنڌين جي هر قسم جي سياسي توڙي اقتصادي غلامي ۾ محڪومي جو خاتمو ڪرڻ آهي.

سنڌ ۾ سنڌي شاگردن جون جيڪي به تنظيمون آهن، سي ڪيترن به اختلافن هوندي، سنڌي عوام جي قومي مسئلن ۾ مشڪلاتن تي هڪ آواز رهيون آهن. جڏهن به سنڌ جي حقن جي حاصلات لاءِ ڪو پنيت پڙڪيو آهي ته هر تنظيم پنهنجي وت ۾ وس آهر ان کي پڙڪائڻ لاءِ ٻارڻ پئي ڏنو آهي. اهو ڪڏهن نذير عباسي جي شهادت جي صورت ۾ ته ڪڏهن شهيد احسان ميمڻ جي قرباني جي صورت ۾ ڏسي سگهجي ٿو.

جڏهن کان سنڌ وطن انگريزن جي غلامي مان نڪري انهن جي روحاني اولاد جي تسلط هيٺ آيو آهي، تڏهن کان ان تسلط ۾ ناجائز قبضي کي ختم ڪرڻ لاءِ سنڌي شاگرد جدوجهد جي ميدان ۾

اڳيــان اڳيــان رهيــا آهن. اهــو ون يــونٽ ٽــوڙائڻ ۽ صــوبائي حيــثيت بحــال ڪــرائڻ جــو مســئلو هجي، ايوبي آمريت سان 4 مارچ تي رت جي رانــد هجي، اڳــوٽي اوبــر پاڪســتان (موجــوده بنگلاديش) ۾ بنگالين جي قتل عام خلاف احتجــاج هجي، 1973ع جي آئين خلاف ڪــروڌ جــو اظهــار هجي يــا ســنڌي ٻولي جي بقاءَ ۽ بچــاءَ جي جنــگ هجي، يــا 1983ع جي ايم آر ڊي جي جمهوريت جي بحالي لاءِ هلچــل هجي، سنڌي شاگردن هميشه هر ظلم ۽ ڏاڍ خلاف جنگ ڪئي آهي. هر ظلم سان مهــاڏو اٽڪــائي آمــر جي ڪنــڌ ۾ ڪلي هنــئي آهي. هــر ڏڪــئي وقت تي جڏهن ملڪ جا سياستدان ڪوئن جيان پنهنجي ٻرن ۾ وجي لڪا آهن، مفاد پرست فرد وقت جي حاڪم جا ٻڌا ٻانها ٿي، سنڌي قوم خلاف هر قســم جي بي حيائي ۽ بي غيرتي جو مظاهرو ڪيو آهي، ان وقت سنڌي شــاگردن اڳــتي نڪــري قــوم کي صــحيح دڳ لائڻ لاءِ هر سطح تي ميدان ملهايو آهي.

ان حق ۽ سچ جي واٽ تي هلڻ جي مــوٽ ۾ سنڌي شاگردن کي اهو سڀ ڪجهه سهڻو پيو آهي، جيڪـــو ڏاڍن هٿـــان هيٺن کي ڏاج ۾ ملنـــدو آهي. سنڌي شاگرد وقت بوقت يونيورســٽين، ڪــاليجن ۽ اسڪولن مان خارج ٿينــدا رهيــا آهن. مختلــف وقتن تي جيلن جــون ســزائون ڀوڳينــدا رهيــا آهن. ڪــوڙا ڪائيندا رهيا آهن ۽ سنڌو ماتا کي پنهنجي ريــتي رت جو نذرانو ڏئي، ان مٿان پنهنجو ســر گهورينــدا رهيــا آهن.

پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ جڏهن سنڌ ڌارين جي بينڪيتي غلامي جو شڪار بڻجي وئي ته سنڌ جون زمينون سنڌي هارين کان کسي ٻين صوبن جي ماڻهن کي ڏنيون ويون، سنڌ جون نوڪريون ڌارين جي حوالي ڪيون ويون. سنڌ جا ڪارخانا غير سنڌين کي الاٽ ڪيا ويا، جن مئنيجر کان مزدور تائين سڀ عملو غير سنڌي رکيو. سنڌي ٻولي ۾ ڪلچر کي ختم ڪرڻ لاءِ سنڌي پريس، ڪتابن، اخبارن ۾ رسالن تي بندشون وڌيون ويون، سنڌ کي زبردستي ٻن ٻولين وارو صوبو قرار ڏئي سنڌ کي ڌارين جي رحم ڪرم تي ڇڏيو ويو. سنڌي ٻوليءَ جي جاءِ اردو ٻولي والارڻ لڳي. آخر ۾ سنڌي قوم کي مڪمل صفحه هستيءَ تان مٽائڻ لاءِ سنڌ اندر ڌارين جي آبادڪاري ڪرائڻ شروع ڪئي وئي، جيئن سنڌي قوم اقليت ۾ اچي هميشه لاءِ نيست ۾ نابود ٿي وڃي. اهو سڄو عمل هڪ واضح منصوبي بندي ۾ منظم رٿابندي سان شروع ڪيو ويو، جيڪو اڄ تائين جاري آهي.

جڏهن 1977ع ۾ پاڪستان پيپلز پارٽي جي حڪومت کي ختم ڪري جنرل ضياءُ الحق جي فوجي ٽولي اقتدار سنڀاليو ته سنڌي قوم جي نسل ڪشي ۾ محڪومي ۾ اضافو ٿيڻ شروع ٿيو. فوجي جنتا پنهنجن ڪڌن ڪرتوتن کي عملي جامو پهرائڻ لاءِ ننگي جارحيت تي لهي آئي ۾ سنڌي قوم جو قتل عام شروع ڪري ڏنو. مختلف هيلن ۾ بهانن سان ڳوٺن تي راتاها هڻي سنڌي ماڻهو ڌاڙيل قرار ڏئي ماريا ويا. سنڌ جي ساڄاهه وند طبقي

شاگردن تي مختلف نمونن سان ويل وهايا ويا. مختلف وقتن تي تعليمي ادارن ۾ فوج گهڙي شاگردن جون تلاشيون ورتيون ۾ شاگردن مٿان تشدد ڪيو. بنا ڪنهن سبب جي تعليمي ادارن ۾ شاگردن کي قتل ڪيو ويو. کين ڪنهي جيلن ۾ وجهي ڳريون سزائون ۾ ڦٽڪا هنيا ويا ۾ ڪن کي موت جون سزائون ٻڌايون ويون. سنڌ جا تعليمي ادارا بنا ڪنهن سبب جي سالن جا سال بند ڪيا ويا، جيئن سنڌي شاگرد تعليم جي ميدان ۾ پوئتي رهجي وڃن. اهو سڀ ڪجهه صرف ان ڪري ڪيو ويو جو سنڌ جي سياسي، اقتصادي ۾ ثقافتي آزادي واري تحريڪ ۾ سنڌ جو ساڃاهه وند شاگرد اڳ کان اڳرو هو.

جنرل ضياءُ جي فوجي ٽولي جيئن ئي سنڌ ۾ ننگي بربريت ۾ جارحيت جو مظاهرو ڪرڻ شروع ڪيو ته سنڌي شاگردن مٿان قومي ذميواريون اڳ کان ڀيٽيون ٿي ويون. هنن سنڌ جي خلاف ٿيندڙ هر حربي ۾ سازش کي ننديو ۾ رد ڪيو. فوجي حڪمرانن جي سازشن سان مهاڏو اٽڪائي، ان جي مٿي پليت ڪئي. 1977ع کان پوءِ فوجي حڪمرانن جي رنگ ۾ جي ڪنهن ڀنگ وڌي ته اهي سنڌي شاگرد هئا. فوجي حڪمرانن جي سکون جي ننڊ جيڪڏهن ڪنهن خراب ڪئي ته اهي سنڌي شاگرد هئا. حڪمرانن جي سنڌ دشمن منصوبن کي ڪنهن وائکو ڪري خوار ۾ خراب ڪيو ته اهي سنڌي جا نوجوان هئا. اهي سنڌي شاگرد ئي هئا جيڪي پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ مسلسل جنگ جوٽي، ڏاڍ ۾

ڏهڪـاءَ آڏو چـاتي تـاڻي، قيـد ۽ ڪـوڙا، گوليـون ۽ لٺيون کائيندا رهيا. سـنڌي شـاگردن جي ئي هلچـل جي ڪري حڪمران ڪيترن ئي شـيطاني منصـوبن کي عملي جـامو پهـرائي نـه سـگهيا. سـنڌ دشـمن حڪمرانن جي غير قانوني عملن کي هميشـه سـنڌ جا نوجوان چئلينج ڪندا رهيا. ان ڪري ئي سنڌ جــا نوجــــوان ئي پاڪســــتاني حڪمــــرانن جي ننگي جارحيت ۽ ڏاڍ جو شڪار بڻبا رهيا آهن.

سچي پاڪستان انـدر سـنڌي شـاگردن جـون تنظيمون نظرياتي توڙي عملي جدوجهد جي سـطح تي اڳڀريون رهيـون آهن ۽ هتـان جي نوجـوانن جـو پنهنجي قوم جي پورهيت عوام سان اتحاد مضـبوط کان مضبوط رهيو آهي ۽ هو پنهنجي پورهيت عـوام سـان هـر جدوجهـد ۾ ڪلهـو ڪلهي ۾ ملائي اڳـتي وڌندا رهيا آهن. سنڌ جي شـاگرد تنظيمن سـنڌ جي مڙني تعليمي ادارن ۾ رجعت پسند ۽ عوام دشــمن شــاگرد تنظيمن کي ٻــڏي جي حســاب شڪســتون ڏنيــون ۽ ڪين هتــان جي تعليمي ادارن کي ســندن ناپاڪ سازشن جو شڪار گاهه بڻجڻ نه ڏنو. جـڏهن بــه ســنڌي عــوام پنهنجي حقن لاءِ آواز اٿــاريو، ان وقت سـنڌي شـاگردن جي تنظيمن ان آواز کي جلا بخشي ۽ پنهنجي تنظيمي طاقت ۽ قوت سان سنڌ دشمنن کي منهن ٽوڙ جواب ڏنو. جـڏهن بـه رجعت پســندن ســنڌ جي مــاحول کي پنهنجي دقيانوســي نظرين سان خـراب ڪـرڻ جي ڪوشـش ڪـئي تـه سنڌي شاگردن وطن دوستي ۽ عـوام دوسـتي جـو مظاهرو ڪندي رجعت پسند نظرين ۽ هٿڪنڊن کي

سائنسي سوچ ۽ ترقي پسند حڪمت عملي سان زمين دوز ڪيو. جنهن جي ڪري نتيجو اهو نڪتو ته پاڪستان جي ٻين صوبن ۽ ته مذهبي انتهاپسند پارٽي جماعت اسلامي ۽ ان جي شاگرد تنظيم اسلامي جميعت طلباءَ جهڙيون جماعتون اسري سگهيون، پر سنڌ اندر فقط ترقي پسند، قوم دوست، سيڪيولر ۽ سوشلسٽ طرز فڪر رکندڙ پارٽين ۽ تنظيمن ڪي اسرڻ ۽ اڀرڻ جو موقعو مليو. انهن مڙني ڳالهين ڪي سامهون رکي سامراجي ايجنٽن ۽ انهن جي همنوا فوجي ٽولي سنڌي قوم جي هن متحرڪ ۽ باعمل طبقي يعني شاگردن ڪي سبق سيکارڻ جي رٿابندي ڪئي. جنرل ضياءَ جي فوجي حڪومت اهو قانون لاڳو ڪيو ته، "سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ ڪوبه شاگرد، ڪنهن به شاگرد تنظيم جو ميمبر يا عهديدار ٿي نه ٿو سگهي، نه وري ڪو شاگرد ڪنهن سياسي پارٽي جي شاگرد ونگ سان لاڳاپو جوڙي سگهي ٿو. نه وري ڪنهن شاگرد تنظيم جو پروگرام ڪرائي يا ان ۾ شرڪت ڪري سگهي ٿو. مارشل لا جي ان آرڊر جي ڀڃڪڙي جي صورت ۾ پنج سال سخت پورهئي سان سزا، ملڪيت جي ضبطي ۽ ڏنڊ جي سزا ملي سگهي ٿي."

اهڙي طرح پاڪستان جي فوجي حڪمرانن نهايت بي رحمي سان سنڌ جي شاگردن جي آواز کي دٻائڻ ۽ ڪچلڻ لاءِ نهايت شرمناڪ سازش شروع ڪئي. پر اسان جي نوجوانن حڪومت جي ان بي رحماڻي ۽ سفاڪ حڪم کي رد ڪري پنهنجا

جمهوري حق پنهنجي طاقت ۽ قوت سان استعمال ڪرڻ شروع ڪيا. سنڌ جون شاگرد تنظيمون جيڪي اڳ ئي حڪمرانن جي نظر ۾ غير قانوني هيون، انهن تي مارشل لا جي حڪمرانن جي ان قسم جي قدمن ۽ پابندين جو ڪوبه اثر نه پيو.

پاڪستان جي جابر فوجي حڪمرانن سنڌ ۾ شاگرد تنظيمن تي پابندي جو اهو قدم صرف ان ڪري کنيو ته جيئن شاگرد برادري جي اتحاد کي ڪمزور ڪري کين ڇڙوڇڙ ڪري سياسي عمل کان ڌار ڪري ڇڏجي ۽ سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ فوجي حڪمرانن جي حمايت يافته پنجابي شاگردن جي تنظيم نيو سنڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن (اين ايس ايس او) ۽ اسلامي جمعيت طلبا جهڙين رجعت پسند شاگرد تنظيمن کي پير کوڙڻ جو موقعو ميسر ڪري ڏجي. جيئن سنڌي شاگردن کان هي اهم ۽ اثرانداز ٿيندڙ مورچا کسي سگهجن. ان ئي سازش تحت سنڌي شاگردن تي وقفي وقفي سان ڪاهون ٿيڻ لڳيون. غير سنڌي شاگردن کي هٿياربند ڪري سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ تعليمي ماحول خراب ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو. نيو سنڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشن (اين ايس ايس او) نالي تنظيم سنڌ ۾ رهندڙ پنجاب جي رٽائرڊ فوجين، آبادگارن ۽ واپارين جي تعاون سان جوڙي وئي. ان تنظيم جي هٿان سنڌي شاگردن مٿان تعليمي ادارن ۾ مسلح حملا ڪرايا ويا. جماعت اسلامي جي شاگرد تنظيم اسلامي جميعت طلباءَ پڻ هتان جي نوجوانن جي جذبي کي مات ڪرڻ لاءِ حملا ۽

هلائون شروع ڪيون پر پوءِ به سـنڌ جي مظلـوم □ بي يارومددگار شاگردن نهايت تدبر □ حوصلي سان انهن مڙني حملن □ هلائن کي منهن ڏئي، حڪومت جي ايجنٽ تنظيمن کي هـــر ميـــدان □ شـــرمناڪ شڪستون ڏنيون.

جڏهن آگسٽ 1983ع □ ملڪ □ خاص ڪري سـنڌ □ فـوجي آمـرن جي ناجـائز حـاڪميت خلاف جمهوريت جي بحـالي واري تحـريڪ مـوومينٽ فـار ريسٽوريشن آف ڊيموڪريسـي (ايم آر ڊي) شـروع ٿي ته ان جدوجهد □ سنڌي هارين □ مزدورن سـان گـڏ سـنڌ جي شـاگردن بـه ڀرپـور حصـو ورتـو. نـه صرف ان تحـريڪ □ سـنڌي نوجـوانن ڀرپـور حصـو ورتو پر ان جدوجهـد کي رياسـتي جـبر □ ڏاڍ خلاف اثرائتـــو مـــوڙ ڏنـــو. جنهن ڳالهـــه پاڪســـتان جي حڪمرانن جون متيون منجهـائي ڇـڏيون. سـنڌ جي مظلـوم پـورهيتن کي هن تحـريڪ □ شـاگردن جي روپ □ رهنماءُ دستو ملي پيو. هي تحريڪ نوجوانن جي سرواڻي □ فوجي آمرن کي شڪستون ڏينـدي، سـنڌ جي وسـتي وسـتي، واهڻ واهڻ هڪ نـئين جاڳرتـا جي علامت بڻجي اڀـتي وڌنـدي رهي. هن جدوجهد فوجي آمرن □ سندن آمريڪي آقائن جون ننڊون حرام ڪري ڇڏيون □ سندن ناجائز حاڪميت □ مظلوم قـومن جي خلاف ننگي ڏاڍ لاءِ مـوت جـو پيغام بڻجي آئي. جنهن جي ڪـري فـوجي آمـرن ان جدوجهد جي هر اول دستي يعـني شـاگردن کي ان جدوجهـــد □ اثرائتـــو حصـــو وٺڻ □ ان کي ســـگهه بخشڻ جي ڏوهه جي سـزا ڏيڻ ضـروري سـمجهيو.

جـيئن سـنڌ جـو پـورهيت عـوام پنهنجي قـوم جي باشعور نوجوان طبقي جي حمايت کان محـروم ٿي مايوسين جـو شـڪار ٿي وڃي. جـيئن ئي ايم آر ڊي جي پليٽ فـارم تـان هلنـدڙ جمهـوريت جي بحـالي واري تحريڪ ۾ ماٺار آئي ته فوجي حڪمرانن سـنڌ جي نوجوانن کان پنهنجي شڪست جو بدلو چڪائڻ لاءِ جيڪا شڪست ڪين سـنڌ جي نوجـوانن 1983ع جي جدوجهد ۾ ڏني هئي، سنڌ جي شـاگرد تنظيمن تي ڀرپور وار ڪرڻ جو ارادو ڪيـو. ان ئي سلسـلي ۾ 11 فيـــبروري 1984ع تي هڪ مارشـــل لا آرڊر جـــاري ڪـــري ســـڄي ملڪ جي تعليمي ادارن ۾ شاگرد يونين تي پابنـدي لاڳـو ڪـئي وئي. پـر سـنڌ جي شاگردن اهڙي حڪم نامي کي ٺڏينــدي پنهنجي حوصلي، همت ۽ تدبر سان حڪومت جي سازشــن ۽ راٿبندين تي پاڻي ڦـيري ڇـڏيو. اڳ جيـان پـوءِ بـه سنڌ جـا تعليمي ادارا سـنڌي شـاگردن جي تنظيمن جي اثـــر هيٺ رهي، ســـامراج دشـــمن ۽ قـــومي جمهوري جدوجهد جا روشن مينار رهيا.

آخرڪـار جـڏهن حڪمـران ڌر جــون مــڙئي چـــالاڪيون، چالبـــازيون ۽ شـــرمناڪ سازشـــون ڪامياب نه ٿيون تـه هنن پنهنجي آخـري حـربي کي اسـتعمال ڪنـدي سـنڌي شـاگردن کي ڪچلڻ جي ڪوشش ڪئي. فـوجي جنتـا جـو اهـو آخـري حربـو تشدد هو. اهو ئي تشدد سنڌ جي عوامي قــوتن کي ڪچلڻ لاءِ اســتعمال ٿيڻ لڳــو. فــوجي حڪــومت پنهنجي مڙني ناڪامين ۽ شڪست جو بدلو چڪائڻ لاءِ سنڌي شاگردن مٿان حملن جـو پروگـرام رٿيـو.

ان رٿابندي تحت سنڌي شاگردن مٿان پهريون جارحانه حملو “ ٺوڙهي ڦاٽڪ” مانجهند، ضلعو دادو جي پٽريلي ميدان تي ڪيو ويو. جنهن □ 5 شاگرد شهيد ڪيا ويا. ٺوڙهي ڦاٽڪ واري سانحي جو ٽيڻ سنڌي قوم لاءِ جنگ جو اعلان هو □ فيصلي ڪن ويڙهه جي پهرين ڪڙي هئي.

ٺوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو

17 آڪٽوبر 1984ع تي سنڌ يونيورسٽي، مهراڻ يونيورسٽي □ لياقت ميڊيڪل ڪاليج (ايل ايم سي) ڄامشوري سان تعلق رکندڙ جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن (جساف) جا 76 شاگرد ٻن بسن □ سوار ٿي لاڙڪاڻي ڏانهن چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج جي پهرين سال جي شاگردن جي مان □ ڪيل آجياڻي □ “موهن جو دڙو ٻچايو” سيمينار □ شرڪت ڪرڻ لاءِ وڃي رهيا هئا ته اهو مناسب

موقعــو ڄــاڻي فــوجي جنتــا ســنڌي شــاگردن کــان پنهنجي کــاوڙ ۽ کــروڌ جــو بــدلو چڪــائڻ لاءِ دادو ضلعي جي مانجهند تعلقي جي کاٽوٺ شهر ويجهــو "تــوڙهي ڦــاٽڪ" وٽ 3 وڳي ڏاري شـــاگردن جي بســن تي وحشــياڻو حملــو ڪيــو. ان کــان اڳ منظم رٿابندي هيٺ توڙهي ڦاٽڪ کي بند ڪيو ويــو. ڦــاٽڪ جي آس پاس هڪ ميل جي ايراضيءَ تائين 7 هــزار فوجي اهلڪار مورچابند ڪري وهاريا ويــا. خودڪــار رائيفلن، مشــين گنن ۽ ٻين هٿيــارن ســان مســلح اهلڪار نه صرف شاگردن تي گهــات لڳــائڻ لاءِ اتي وهاريل هئا، پر ان کان اڳــتي ســيوهڻ وٽ پڻ اهــڙو انتظام ڪيــو ويــو تــه جــيئن شــاگرد هتــان نڪــرڻ ۾ ڪامياب ٿي وڃن ته وري سيوهڻ وٽ ســندن مٿــان حملــو ڪيــو وڃي. مطلب تي فــوجي جنتــا ســنڌي شاگردن کي ڪنهن به صــورت ۾ ڇــڏڻ لاءِ تيــار نــه هئي. هنن کي سنڌ جي حق پرست، آزادي پســند ۽ ترقي پسند قومپرست شاگردن کان سنڌ ۾ فــوجي جنتا ۽ رجعت پسند ڌرين جي ناڪــامي ۽ شڪســت جو انتقام وٺڻو هو. جنهن لاءِ فوجي جنتا 17 آڪٽوبر تي اربــع واري ڏينهن پــوري اڳــواٽ رٿابنــدي ســان شاگردن مٿان خوني حملو ڪيو.

هي حملــو نــه ڪنهن هڪ ميجــر يــا برگيــڊيئر جي ذهني خرابي يا ذاتي هوڏ ۽ انا جو نتيجو هو، پر هن حملي لاءِ فوج جي جنرل هيڊ ڪوارٽر راولپنڊي (جي ايچ ڪيو) ۾ اڳواٽ تياري ڪئي وئي هئي ۽ ان جي نتيجن تي غور ڪيو ويو هو. ان لاءِ فوجي ڪــوڊ تيار ڪيا ويا هئــا. ســجي ســنڌ ۾ مقــرر ٿيــل فــوجي

آفيسرن کي ان واقعي جي ردعمل کي روڪڻ لاءِ اڳواٽ آگاهه ڪيو ويو هو ۽ ضروري ڪارروائين لاءِ تيار ڪيو ويو هو. هن خوني ناٽڪ جي سربراهي برگيڊيئر جهانگير ۽ ميجر عزيز عباس ڪري رهيا هئا.

سنڌي شاگردن جون بسون هڪ وڳي سنڌ يونيورسٽي کان روانيون ٿيون. جڏهن 3 وڳي ڌاري خاٽوث جي ويجهو پهتيون ته اتي شاگردن کي هڪ جابلو ٽڪري مٿان فوجين جي چرپر نظر آئي. جيئن ئي بسون اڳتي ٽوڙهي ڦاٽڪ ڏانهن وڌيون ته ان وقت ڪين اتي 50 کان 60 فوجي ۽ ڪجهه پوليس اهلڪار نظر آيا. جن مان هڪ اهلڪار ٽوڙهي ڦاٽڪ بند ڪيو ۽ شاگردن جي بسن کي هيٺ ڪچي رستي تي لهڻ جا اشارا ڪيا. جيئن ئي بسون ڪچي رستي تي لهڻ شروع ٿيون ته انهن تي چوڌاري فائرنگ شروع ٿي وئي. گولين جي برسات بسن جي درين کي چڪنا چور ڪرڻ لڳي. گوليون سيٽن جي سڌ تي اچي رهيون هيون. ان وقت ٽوڙهي ڦاٽڪ جو ميدان ڪربلا، مياٽي ۽ دٻي جي ميدان جنگ کان ڪيترائي ڀيرا وڌيڪ وحشتناڪ ڏيکائي ڏئي رهيو هو. جتي هڪ طرف هٿين خالي ڳاڙها ڳيرو گهوٽ آزادي جي نعرن سان گولين جي آجيان ڪري رهيا هئا ته ٻئي طرف هٽلر، مسوليني ۽ چنگيز خان جو روحاني اولاد جديد هٿيارن سان ليس ٿي پنهنجي ننگي جارحيت جو مظاهرو ڪري رهيو هو. هڪ طرف معصومن جون دانهون ۽ ڪوڪون هيون، ٻئي طرف شيطاني ٽهڪ ۽ غليظ

گـاريون هيـون. سـنڌي قـوم جي نـئين نسـل کي پنهنجي تـاريخي سـچائي، تـرقي پسـندي، انصـاف پسندي ۽ وطن دوسـتي جـو گـولين جي صـورت ۾ سلو ملي رهيو هو. فائرنگ وقت شاگرد بچاءُ خاطر سيٽن تان لهي بسن جي فـرش تي هڪ ٻـئي مٿـان سمهي رهيا. گوليون درين جي سـڌ ۾ اچي رهيـون هيـون. فـوجين طرفـان مسلسـل 3 منٽ خودڪـار هٿيارن سان فائرنگ ٿيندي رهي. ان بعد فائرنگ بند ڪري اهلڪار پنهنجي پر ۽ سيني شاگردن کي مٿل سـمجهي بسـن انـدر ڪـاهي پيـا. بسـن ۾ سـتل شـاگردن کي هيٺ لاهي روڊ جي پاسـي ۾ اونـڌي منهن سمهاريندا ويا، جنهن بعد سندن تلاشـي ورتي وئي. هن انڌانڌ فائرنگ ۾ 5 ڄڻا هـرهڪ امـان اللـه وسطڙو، انور عباسي، مالڪ خشـڪ، ذڪريـا ميمڻ ۽ مٺو بليدي شهيد ٿي چڪا هئا ۽ 37 شاگرد سخت زخمي ٿي پيا.

فـوجين پنهنجي فتح تي نعـرا هنيـا ۽ هـو پنهنجي وقتي ڪاميابي ۽ ڪـامراني تي ٻهڪي رهيـا هئا. جڏهن سڀ شاگرد بسن مان لاٿا ويا ته فوجين سندن ٻن اڳواڻن گل محمد جکراڻي ۽ ستار موريـو کي الڳ فوجي جيپن ۾ سخت پهري هيٺ اڻ ڄاتـل هنڌ روانـو ڪـري ڇـڏيو. بـاقي شـاگردن تي مکن، لتن ۽ ڪنڌاڪن سـان سـخت تشـدد ڪـري پنهنجي نفـرت جي باهـه تـڌي ڪـئي وئي. ايـتري قـدر جـو شـهيدن جي لاشـن جي پڻ بي حرمـتي ڪـئي وئي. پنجـابي زبـان ۾ سـنڌين خلاف بڪيـو ويـو ۽ نعـره تڪبير ۽ پاڪستان زنده باد جا نعرا هنيا ويا.

تــوڙهي ڦــاٽڪ جي ميــدان تي نــه صــرف شاگردن مٿان تشدد جاري رهيــو پــر آس پــاس جي علائقن ۾ خـوف ۽ هـراس پيـدا ڪـرڻ لاءِ چـوڌاري سخت فائرنگ ڪئي وئي. جنهن ڪري توڙهي ڦاٽڪ جي پرسـان مـال چارينـدڙ هڪ ڏنـار غلام رسـول ڪوسو پڻ گوليون لڳڻ ڪري شهيد ٿي ويـو. فـوجي اهلڪار بـڪ ۾ اچ مرنـدڙ زخمي شـاگردن کي کـڻي حيـدرآباد سـينٽرل جيـل پهتـا. اتـان زخمي ٿيلن کي لياقت ميڊيڪل ڪاليج اسپتال حيدرآباد آنـدو ويـو ۽ شهيد شاگردن جا لاش اسـپتال جي سـرد خـاني ۾ رکيا ويا. ان دوران ايـل ايم سـي اسـپتال جـا سـڀ دروازا بند هئا. جن تي پـوليس ۽ فـوج جـا هٿياربنـد دستا پهرا ڏئي رهيا هئا. اسپتال جي اندر به ڪــافي تعداد ۾ پـوليس ۽ فـوج موجـود هـئي. اسـپتال جـو سرجيڪل وارڊ مڪمل طور خالي ڪرايو ويو ۽ اتي زخمي شاگردن کي سخت پهـري هيٺ داخـل ڪيـو ويــو. بــاقي شــاگردن کي رات جــو 3 وڳي ڌاري سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ منتقل ڪري بند ڪيو ويو.

ان ســانحي واري رات جــو حڪــومت اعلان ڪري سنڌ جون سڀ يونيورسـٽيون اڻ ڄاتـل مـدي تـائين بنـد ڪـري ڇـڏيون ۽ آڌي رات جـو فـوج ۽ پوليس ڄامشـورو ۾ نـواب شـاهه ۾ يونيورسـٽين ۽ ڪاليجن ۾ گهڙي شاگردن کان هاسٽلون زبردسـتي خالي ڪرائي انهن مٿان پهرا لڳائي ڇـڏيا. ڪـراچي وايا ڄامشورو حيدرآباد روڊ تي ٽرئفڪ مٿان سـخت چوڪسي ڪئي وئي. رسـتن تي فـوجي پهـرا لڳايـا ويا. سڄي رات حيـدرآباد لاڙڪـاڻي روڊ ۽ حيـدرآباد

سڪر روڊ تي فوج گشت ڪندي رهي. ريلن جي تلاشي ورتي وئي ۾ اتان پنهنجن گهرن ڏانهن موٽندڙ شاگردن کي گرفتار ڪيو ويو. جيڪي رات جي وڳڙي ۾ هاسٽلن مان نيڪالي ملڻ تي واپس وڃي رهيا هئا. سڄي سنڌ جي ڪاليجن ۾ پڻ هاسٽلن جي تلاشي جاري رهي. حيدرآباد شهر کي مڪمل جنگي ميدان ۾ تبديل ڪيو ويو، چپي چپي تي تلاشي ٿيندي رهي.

ان هيڏي وڏي سانحي جي خبر کي لڪائڻ لاءِ پريسن، اخبارن ۾ نيوز ايجنسين جي آفيسن تي سخت چوڪسي رهي. فوجي حڪومت شاگردن جي موت جي خبر کي 48 ڪلاڪن تائين لڪائي، ان واقعي لاءِ جواز گهڙڻ ۾ ان لاءِ پنهنجي بچاءَ ۾ سبب ڳولڻ جي رٿابندي ڪندي رهي. جيل ۾ پهتل شاگردن کي بند وارڊ ڪيو ويو. ٻئي ڏينهن 18 آڪٽوبر کان قيدي شاگردن مٿان تشدد جو سلسلو شروع ڪيو ويو. تشدد سهندڙ شاگردن جي چوڻ موجب تشدد ايڏو ته بي رحماڻي نموني سان ڪيو ويو جو شاگردن جي دانهن جو آواز ڇوديواري سان ٽڪرائجي پڙاڏا پيدا ڪري رهيو هو. تشدد سهندي ڪيترائي شاگرد بي هوش ٿي ويندا هئا ته وري ڪين هوش ۾ آڻي تشدد ڪيو ويندو هو. فوجي پنهنجي ڪارروائي تي خوش ٿي ٺهڪ ڏيندي شاگردن کان پڇندا هئا ته، “ٻڌايو ته اوهان وٽ ڪهڙا ڏاڙيل ايندا آهن؟ توهان جيئي سنڌ وارا سڀ ڏاڙيل آهيو، توهان ته هندن ۾ راجا ڏاهر جو اولاد آهيو.”

شاگردن کان پڇا ڳاڇا وقت فـوج جـا ميجـر، اسپيشل بـرانچ جـا اهلکـار □ ٻين ڳجهين ايجنسـين جا اهلکار موجـود هونـدا هئـا. ان پڇـا ڳاڇـا دوران شاگردن کي مختلف قسمن جا ايذاءَ ڏنا وينـدا هئـا. جن □ اگهاڙو کري جسم جي مخصوص عضون تي سگريٽن سان ڏنڀ ڏيڻ، سـڄ پـترا هڻڻ، هٿن پـيرن مٿان کرسيون رکي انهن کي چيپاٽڻ، پاڻي جي ٽبن □ غوطا ڏيارڻ وغيره جهڙا حربا استعمال کيا ويندا هئـا. شـاگردن تي تشـدد کـرڻ لاءِ فـوج طرفـان سينٽرل جيل اندر چار کئمپـون يعـني تـارچر سـيل ٺاهيا ويا هئا. هر هک کئمپ □ پڇاڳاڇـا لاءِ مختلـف ايجنسين جا ماڻهو موجود هوندا هئا.

شـــاگردن جي مکيـــه اڳـــواڻن جيـــئي ســـنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن جي مرکـزي صـدر گـل محمـد جکراڻي □ جساف سنڌ يونيورسٽي جي صدر ســتار موريو کي 17 آکٽـوبر کـان 22 آکٽـوبر تـائين هک فـوجي چـانوٽي جي اذيت گاهـه □ بنـد رکيـو ويـو □ سندن مٿان سـخت تشـدد □ مـارکٽ جـاري رکي. هنن ٻنهي اڳواڻن سان فوجي چانوٽي انـدر جـانورن کان به بدتر سلوک کيو ويندو هو □ جـڏهن هـو بي هوش ٿي ويندا هئا ته وري هوش □ آڻي مٿن تشــدد کيو ويـنـدو هـو. کيـترائي ڏينهن کين اجيـو □ بکيـو رکيو ويو. ان تشدد دوران کانئن اهو پڇيو ويندو هــو ته “توهان جا پارٽ سان کهـڙا واسـطا آهن □ اتي کهڙن سرکاري آفيسرن سان مليا آهيـو؟، توهـان کي کهڙا زميندار □ هندو مدد ڏينـدا آهن، لاڙکـاڻي ويجهو 6 فوجي اهلکار کنهن ماريا هئا؟”

22 آڪتوبر تي گـل محمـد جکـراڻي □ سـتار موريو کي فوجي چانوڻي مان منتقل ڪري سينٽرل جيل حيـدرآباد جي ڦاسـي گهـاٽ □ بنـد رکيـو ويـو. جتي اڳ ئي اقبـال تـنيو، عمـر زرداري □ ڪمپومـل بند هئا. ڦاسي گهاٽ جي ڪـولين □ بنـد سـاٿين جي هٿن □ هٿڪڙيون □ ڏنڊا پيڙيون لڳل هونديون هيون □ مٿن صبح □ شام تشدد ڪيـو وينـدو هـو. ان ظلم خلاف ٽوڙهي ڦاٽڪ جي باندين جيل □ ڪيترائي پيرا بک هڙتال ڪئي □ جيل □ احتجاج ڪرايا.

واقعي بابت حڪومت جو موقف

تــوڙهي ڦــاٽڪ جي ســانحي کي 48 ڪلاڪ گـذرڻ کـان پـوءِ حڪـومت 18 آڪتـوبر تي هيـئيون پريس نوٽ جاري ڪيو. جيڪو 19 آڪتــوبر 1984ع جي مڙني اخبارن □ شايع ٿيو.

“17 آڪتـوبر تي پـوليس کي اطلاع مليـو تـه ڪجهه بدنام ڌوهاري انڊس هاءِ وي ذريعي لاڙڪاڻي وڃڻ جـــو ارادو رکن ٿـــا. جن وٽ هٿيـــار آهن. هڪ پوليس پارٽي ٻن مئجسٽريٽن سميت تـوڙهي ڦـاٽڪ وٽ ڊيوٽي تي مـوڪلي وئي. سـاڳي وقت ايس پي او دادو کي پڻ خبردار ڪيو ويو ته هو ڌوهــارين کي روڪڻ لاءِ سيوهڻ وٽ پـوليس بيهـارڻ جـو انتظـام ڪري. اٽڪل 3 وڳي 2 گاڏيون پهتيون، جن تي قابو پائڻ □ هڪ ڪانسـٽيبل □ 11 ٻيـا مـاڻهو زخمي ٿيـا. جن مـان 5 جي حـالت نـازڪ آهي. گرفتـار ٿينـدڙن وٽان 3 ڪلاشنڪوف رائيفلـون، 1390 ڪـارتوس □ هڪ ديسي پسٽول مليو آهي.”

هن ڪوڙ تي مبني سرڪاري پريس نوٽ ۾ ڪٿي به شاگردن جو ذڪر نه ڪيو ويو، جڏهن ته شاگردن کي ڏاڙيل قرار ڏنو ويو. فائرنگ ۾ شهيد ٿيندڙ شاگردن کي پڻ زخمي ڏيکاريو ويو. فوج بدران پوليس سان مقابلو ڏيکاريو ويو. جڏهن ته ٽوڙهي ڦاٽڪ ۾ سيوهڻ وٽ وڏي تعداد ۾ فوج جو گهيراءُ هيو. جيئن شاگرد ٽوڙهي ڦاٽڪ وٽان نڪري وڃن ته وري سيوهڻ وٽ شاگردن مٿان گهات هنيو وڃي. پيو ته فوجي حڪومت هٿين خالي ۽ پرامن طريقي سان ويندڙ شاگردن پويان هٿيار لڳائي، کين ڏاڙيل قرار ڏنو ۽ اهڙيون تصويرون اخبارن ۾ شايع ڪرايون.

واقعي جي ٽئين ڏينهن تي شهيد شاگردن مان 4 ڄڻن جا لاش ته سندن وارثن حوالي ڪيا ويا، پر شهيد انور عباسي جو مڙهه لاوارث قرار ڏئي واپڊا ڪالوني ڄامشوري واري قبرستان ۾ مٽي ماءُ حوالي ڪيو ويو. جنهن جي شهادت جو بعد ۾ مائٽن کي پتو پيو. هن واقعي جي شهيدن، زخمين ۽ گرفتار ٿيلن جي نالن کي ايترو ته ڳجهو رکيو ويو جو 3 ڏينهن تائين ڪنهن کي به خبر پئجي نه سگهي ته ڪهڙا شاگرد شهيد ٿيا آهن ۽ ڪير زخمي ٿيا آهن. جنهن ڪري سڄي سنڌ اندر سخت قسم جي ڳڻتي، ذهني اضطراب، مايوسي ۽ خوف پکڙيل رهيو. شاگردن جا والدين حيران ۽ پريشان پنهنجي جگر جي ٽڪرن جي تلاش ۾ مختلف ٿاڻن، اسپتالن ۽ جيلن جا چڪر ڪاٽيندا رهيا. واقعي جي 4 ڏينهن بعد فوجي جنتا شاگردن اڳواڻن مٿان

ڪوڙا ڪيس مڙهي انهن جي پريس ۾ پڌرائي جاري ڪئي.

ڊي آءِ جي پوليس حيدرآباد ڪوڙ تي مبني هڪ ٻيو پريس نوٽ پڌرو ڪيو ته "گرفتار ٿيل شاگرد رهنمائن هر هڪ ستار موريو، اقبال ٽنيو، گل محمد جکراڻي، عمر زرداري خلاف 1979ع کان هيل تائين 32 ڪيس داخل ٿيل آهن. جن جو تفصيل هن ريت آهن:

ستار موريو مٿان 12 ڪيس داخل آهن، جن ۾ ڳاهيجا ويجهو پوليس وين تي حملو ڪري 2 سپاهين ۾ 5 قيدين ڪي مارڻ، 2 جنوري 1984ع تي باگڙجي ويجهو هڪ بينڪ مان 28 لک روپيا ڦر ڪرڻ، 11 آگسٽ 1984ع تي چامشورو جي پوليس صوبيدار کي ناحق بند رکڻ، حڪومت خلاف اعتراض جوڳيون تقريرون ڪرڻ ۾ نعرا هڻڻ وغيره شامل آهن.

گل محمد جکراڻي مٿان 6 ڪيس داخل آهن. جن ۾ حڪومت خلاف نعرا هڻڻ، پوليس تي حملو ڪرڻ، ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪرائڻ وغيره شامل آهن.

اقبال ٽونيو تي 11 ڪيس داخل آهن. جن ۾ 14 آگسٽ 1984ع تي قومي جهنڊو ساڙڻ، بنا لائيسنس پستول رکڻ، چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ بم جو ڌماڪو ڪرڻ، حڪومت خلاف غير قانوني گڏجاڻيون ڪرڻ ۾ نعرا هڻڻ شامل آهن.

عمر الدين زرداري مٿان 3 ڪيس داخل آهن. جن ۾ 25 جــون 1981ع تي اعجــاز پيــٽرول پمپ حيـدرآباد تـان 5 هـزار 500 روپيـا ڦـر ڪـرڻ، 21 جنــوري 1981ع تي اعــتراض جوڳيــون تقريــرون ڪرڻ، مهراڻ يونيورسٽي ۾ شاگردن کي حڪــومت خلاف ڀڙڪائڻ شامل آهن.”

شاگردن مٿان لڳايل الـزامن ۾ ڪيـتري قـدر سچائي هئي، اهو سڀ ڪجهه هتان جي قانون نافذ ڪنــدڙ ادارن جي طــور طــريقن مــان ٿــوري بــه سمجهه رکندڙ مـاڻهو ڄـاڻي سـگهي ٿـو. پاڪسـتان جي پوليس جي هميشـه کـان اهـا روايت رهي آهي ته ڪٿي به ڪو ڌاڙو لڳي يا ڦر ٿئي، يا حملو ٿـئي ۽ جوابدار هٿ نه لڳن ته پوليس پنهنجا عيب ۾ ثــواب لڪائڻ لاءِ اهو سڄي نزلو خدا ڪارڻ مســڪين، بي وس ۽ پــرامن شــهرين جي کــاتي ۾ داخــل ڪــري ڇڏينـدي آهي. خـاص ڪـري ڄامشـوري ۽ پرياسـي جي علائقن ۾ ان قســم جي وارداتن ۾ حڪــومت مخـالف قـوم پرسـت شـاگردن کي ملـوث ڪـرڻ پوليس جو محبوب مشغلو رهيو آهي. جـيئن سـنڌي شـــاگردن جي تنظيمن ۽ اڳــواڻن کي ان طـــريقي سان بدنام ڪري عـوامي حمـايت ۽ همـدردي کـان محـروم ڪيـو وڃي. پيـو تـه اهـڙي طـرح شـاگردن خلاف قــدم کڻڻ ۽ انهن خلاف آپريشــن ڪــرڻ لاءِ حالتون سازگار بڻايون وڃن. پر سـنڌي شـاگردن ۽ سنڌ جي غيور عوام اڄ تـائين حڪـومت جي اهـڙن شرمناڪ ارادن کي مٽيءَ ۾ ملائي پـئي ڇـڏيو آهي. سـنڌي شـاگردن وڏي بهـادري، همت، حوصـلي ۽

تدبر سان سنڌ دشمن قوتن سان هر موقعي تي مهاڏو اٽڪائي، سندن پليت ارادن کي ناڪام بڻايو آهي.

سامراجي دلالن جي اها هميشه کان ڪوشش رهندي آئي آهي ته هو حق ۽ سچ جي آواز کي ڪوڙن، ڦاهين ۽ گولين وسيلي دٻائڻ جي ناڪام ڪوشس ڪندا آهن ۽ پنهنجا حق گهرندڙن يا آزادي پسندن کي هميشه ڏاڙيل، چور، خوني ۽ رهزن سڏيندا آيا آهن. جڏهن ته اهي مڙئي خاصيتون سندن منجهه ئي هونديون آهن. هو ئي غلام قومن جي حقن تي ڏاڙا هڻي وڏا ڏاڙيل بڻيا آهن. غلام قومن جي گذر جي وسيلن تي قابض بڻجي اتان جي مسڪينن سان رهزني ڪندا آيا آهن. پوءِ هو پنهنجا ڏوهه لڪائڻ لاءِ مظلوم قومن جي باشعور طبقن تي مختلف الزام هڻي، انهن جي اجتماعي نسل ڪشي ڪري سندن آواز کي دٻائڻ جي ڪوشش ڪندا رهن ٿا. غلام قومن جا فرد آقائن مان اهڙي ئي اميد رکندا آهن ۽ هو وقت اچڻ تي اهي ساڳيا لقب ۽ القاب، تشدد ۽ ظلم وياج سميت کين واپس ونڻ تي مجبور ڪندا آهن. ان ڪري توڙهي ڦاٽڪ جي بهادر ساٿين تي لڳايل الزام حاڪم طبقن جي ذهني ڏيوالپڻي ۽ ڪميڻپ جا منهن ٻوليندڙ ثبوت هئا.

توڙهي تربيونل ۽ فوجي جنتا

هن خوني ڊرامي وحشتناڪ قتل عام خلاف سڄي سنڌ وڏي پئماني تي مظاهرا ٿيا. سنڌ جي هر مڪتب فڪر جي ماڻهوءَ فوجي حڪومت جي هن بيهودي واهيات قدم کي ننديو ان جي سخت مذمت ڪئي. سڄي سنڌ ڪيترائي ڏينهن مظاهرا هڙتالون ٿينديون رهيون. عوام جا وسيع حلقا هاري، مزدور، شاگرد، استاد، ڊاڪٽر وڪيل سڀ حڪومت خلاف ميدان عمل لهي آيا. سڄي سنڌ هن المناڪ سانحي تي پنهنجي غم غصي جو اظهار ڪيو. سنڌ جي مڙني پارٽين جي اهم اڳواڻن، مڙني شاگرد تنظيمن، هارين مزدورن جي تنظيمن متحد ٿي هن قتل خلاف گڏيل آواز بلند ڪيو. جنهن بعد حڪومت مجبور ٿي هڪ مهيني کان پوءِ 98 گرفتار ڪيل شاگردن مان 89 ڇڏڻ کي مختلف وقتن تي هزارين روپين جي ضمانت تي آزاد ڪرڻ شروع ڪيو. نيٺ 3 مهينن گذرڻ بعد ٻيا سڀ شاگرد آزاد ڪيا ويا باقي 10 شاگرد اڳواڻن کي جيل رکيو ويو انهن مٿان ڪيس هلائڻ جو فيصلو ڪيو ويو. جن گل محمد جکراڻي، ستار موريو، اقبال تنيو، عمر الدين زرداري، دودو مهيري، نظير تنيو، ڪنڀو مل، رضا محمد چانڊيو، سليمان جتوئي قادر جتوئي شامل هئا. انهن شاگردن تي 3 مهينن تائين تشدد جو سلسلو جاري رهيو. جنهن ڪري انهن اڳواڻن ڪيترائي ڀيرا ان ظلم ناحق خلاف جيل بک هڙتالون ڪيون. پوليس فوج جي ناروا سلوڪ انسان دشمن رويي خلاف شاگرد اڳواڻن لڳاتار 65

ڏينهن احتجاجن بک هڙتال ڪئي. پر پوءِ به انتظاميه ڪي معصوم ۽ بي گناهه شاگردن مٿان ڪابه ڪهل نه آئي ۽ مٿن اڃ ڪان وڌيڪ سختيون ڪيون ويون. ڪين جيل ۾ ڏنڊا ٻيڙيون هٽي بند وارڊ ۾ رکيو ويو ۽ سندن ملاقات هميشه بند ڪئي وئي.

جڏهن سنڌي عوام طرفان اهي مطالبا زور وٺڻ لڳا ته ٿوڙهي واقعي جي بي ريا جاچ ڪرائي وڃي، تڏهن حڪومت پاڻ کي بي ڏوهي ثابت ڪرڻ، پنهنجي حق ۾ انصاف جو ڏاڪو ڄمائڻ، عوام کي بي وقوف بڻائڻ ۽ عوام جي گرم جذبن کي ٿڌو ڪرڻ لاءِ هن واقعي جي عدالتي جاچ جو ناٽڪ شروع ڪيو. حڪومت طرفان جسٽس عبدالرزاق ٿهيم جي اڳواٽي ۾ "توڙهي ٽريبونل" حيدرآباد ۾ تشڪيل ڏنو ويو.

ٺيڪ ته ايئن گهربو هو ته اها جاچ ڪنهن رٽائرڊ ججن جي پينل کان ڪرائي وڃي ها، ڇو ته هن واقعي ۾ حڪومت سڌي طرح ملوث هئي. ان ڪري هک سنڌي چوٽي وانگر "ڏکيو به جهان خان ۽ فيصلي لاءِ هلو به جهان خان وٽ". حڪومت جي ان فيصلي مان هرڪو سمجهي پيو سگهي ته انصاف جي تارازي جو پڙ ڪهڙي پاسي ڪلٽي ڪائيندو. جيڪڏهن حڪومت هن واقعي جي بي ريا جاچ ڪرائڻ جو ارادو رکي پئي ته ان واقعي ۾ ملوث فوجين کي به گرفتار ڪيو وڃي ها. اصل ڏوهاري، جن اهو ڪڌو ڪم سرانجام ڏنو، جن ديده دليريءَ سان نو جوانن جو قتل عام ڪيو، سي ٻاهر رهي موجون ماڻيندا رهيا. جڏهن ته فريادي يعني

مظلوم ڌر جوابدارن جي پهري هيٺ انهن جي ظلم □ ڏاڍ جو نشانو بڻيل رهي. هن واقعي جا جوابدار ڪيس هلندي شاگردن کي ڌمڪائيندا هئا ته سندن فائدي □ بيان نه ڏنو ويو ته کين وڏيڪ سخت نتيجا ڀوڳڻا پوندا. فوجي حڪمران ته اهو تاثر ڏيندا رهيا ته هي عدالتون اسان جو ڪجهه به بگاڙي نه ٿيون سگهن. واقعي هن انڌير ننگري □ چرپٽ راجا جي دور □ انصاف جو نالو ونڻ به وڏو ڏوهه بڻايو ويو هو. ان ڪري انصاف جي گهر ڪندڙ سندن نظر □ ڪيڏو نه وڏو ڏوهاري هوندو.

ٽوڙهي ٽريبونل تي هن ڪيس جي هڪ باندي شاگرد اڳواڻ گل محمد جکراڻي هن طرح روشني وڌي: ”انهيءَ معاملي کي دٻائڻ □ لنوائڻ خاطر وقتي طور تي ڄاڃ جو لفظ استعمال ڪري سنڌ □ سنڌي قوم سان مذاق ڪئي وئي آهي. جيڪا فاتح □ جابر قومن طرفان مظلومن □ محڪومن سان ٿيندي آهي. اهڙي چٽي □ ديناداستي واقعي لاءِ جنهن جا سمورا پاسا پڌري پٽ نروار هجن. تحقيقات ته اهڙن واقعن جي ٿيندي آهي، جن رات پيٺ □ جنم ورتو هجي. يا لڪل □ ڍڪيل هجن، اهڙي ظاهر ظهور واقعي لاءِ جنهن □ ڏينهن ڏٺي جو کلي عام قتل ٿيو هجي، رٿابندي تحت جديد هٿيارن سان مسلح ٿي، مظلوم قومپرست شاگردن تي فائرنگ ڪري، انهن کي کهي، ان تي نغارا وڄائي خوشي جو جشن ملهائي تمغا ورهايا وڃن، پوءِ وري هنبوڇيون هڻي تحقيقات جو ڍونگ رچايو وڃي. ان بابت اهو ئي چئي سگهجي ٿو ته

انذير ننگري، چربت راجا، قاتل به اهي □ انصاف جو گھنڊ به انهن جي هٿن □."

توڙهي ٽربيونل جي ڪارروائي ضلعي ڪائونسل حيدرآباد جي مرڪزي هال □ هلائي وئي. توڙهي ٽربيونل پهريان سرڪاري گواهن جا بيان ورتا. ڪورٽ □ صحافين □ عام شهرين کي به اچڻ جي اجازت هئي. پروفيسر غلام مصطفى شاهه به ٽربيونل □ پيش ٿيو. ڪيترين ئي حاضرين هليون. شاگردن پنهنجي بچاءَ لاءِ شاهدن جا نالا پيش ڪيا. جن □ ڪيترائي مشهور سياستدان، وڪيل، شهري □ شاگرد شامل هئا. پر ٽربيونل بچاءَ واري ڌر جي شاهدن مان ڪنهن هڪ کي به نه گهرايو. صرف هڪ طرفو ڪيس هلايو ويو. آخر □ توڙهي ٽربيونل قيدي شاگرد اڳواڻن جا بيان وٺڻ شروع ڪيا. جڏهن شاگرد اڳواڻ گل محمد جکراڻي ٽربيونل □ هڪ ڀرپور بيان ڏيڻ گهريو ته ته ان کان فوجي جنتا گهبرائجي ٽربيونل کي بيان وٺڻ کان روڪي ڇڏيو □ ٽربيونل جي ڪارروائي جون تاريخون ملتوي ٿينديون رهيون. جڏهن شاگردن بچاءَ جي شاهدن جا بيان وٺڻ لاءِ ٽربيونل کي اپيل ڪئي □ زور ڀريو ته فوجي جنتا ٽربيونل کي حيدرآباد کان ڪراچي منتقل ڪري ڇڏيو. جيئن ڪراچي □ اچا به پنهنجي مرضيءَ موجب ڪيس هلايو وڃي. آخر □ توڙهي ٽربيونل □ شاگردن کي پيش ڪري ڪارروائي ختم ڪئي وئي. بعد □ فوجي جنتا ان نام نهاد ٽربيونل جي رپورٽ به ظاهر ٿيڻ نه ڏني. ٽربيونل طرفان ڪيل فيصلو عوام جي نظرن کان اوجهل رکيو ويو.

چاڪاڻ تہ هن ٽربيونل جي ڪارروائي صرف رسمي هئي، اصل فيصلو فوجي جنتا جي هٿ ۾ هو.

جڏهن ٽوڙهي ٽربيونل پنهنجي ڪارروائي ختم ڪري رپورٽ مڪمل ڪئي تہ عوام طرفان مطالبا ڪيا ويا تہ اها رپورٽ جلد ظاهر ڪئي وڃي. پر فوجي جنتا جي من ۾ ڪجهه ٻيو هو. ان سلسلي ۾ جڏهن سنڌ اسيمبلي جي ميمبرن اجلاس ۾ وڏي وزير سيد غوث علي شاهه کان ٽربيونل جي فيصلي جي اعلان بابت پڇيو تہ وڏي وزير اسيمبلي جي ايوان ۾ ٻڌايو تہ “ٽوڙهي ٽربيونل پنهنجي ڪارروائي مڪمل ڪري چڪي آهي ۽ فيصلي جو اعلان جلد کان جلد ڪيو ويندو.” پر سندس ان بيان کي فوجي جنتا ڪو گاهہ بہ نہ وڌو ۽ ان رپورٽ کي ڳڙڪائي قيدي شاگردن خلاف 14 جون 1985ع تي سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ خاص فوجي عدالت نمبر 22 قائم ڪري ان ۾ وري ڪيس هلائڻ شروع ڪيو. اهڙي طرح فوجي جنتا جنهن هن ٽربيونل کان منشا موجب فيصلو ڪرائڻ لاءِ ان تي اثر انداز ٿي، جيڪا رپورٽ تيار ڪرائي هئي، ان کي تہ ظاهر نہ ڪيو پر اٿلندو، پاڻ سڌو سنئون ميدان تي اچي وئي. جنهن مان ثابت ٿيو تہ فوجي جنتا کي پنهنجي جوڙيل ٽربيونل جي رپورٽ تي بہ اعتبار نہ هو ۽ هو سنڌي شاگردن کي ڪا هلڪي کان هلڪي رعايت ڏيڻ لاءِ بہ تيار نہ هئي. فوجي جنتا کي پنهنجي ئي تشڪيل ڏنل سول عدالت جو فيصلو بہ منظور نہ هو. هنن مڪمل طرح ڪيس

کي پنهنجي مرضيءَ موجب هلائي سـنڌي شـاگردن
کي پنهنجي ظلم ڏاڍ جو نشانو بڻائڻ پئي گهريو.
جڏهن جيل خاص فـوجي عـدالت تشـکيل
ڏني وئي ته قومي اسـيمبلي جي ميمـبرن جي هڪ
وفد وزيراعظم محمـد خـان جوڻيجـو سـان ملاقـات
کري کيس ان ناانصافيءَ کان آگاهه کري انصـاف
جي گهر کئي. وزيراعظم وفد کي يقين ڏيـاريو تـه
فوجي عدالت ختم کئي وينـدي. وزيـراعظم بعـد
فوجي عدالت کي ختم کرڻ جـو سـرکاري سـطح
تي بـه اعلان کيـو. جنهن بعـد وفـاقي گهـرو وزيـر
اســلم خٽڪ بــه قــومي اســيمبلي جي اجلاس
ميمبرن کي آگاهه کيو ته فوجي عدالت ختم کـئي
وئي آهي اهو کيس سول عدالت هلايو وينــدو.
پر وزيراعظم وفاقي گهرو وزير جي حکم بعد به
فوجي جنتا اهو کيس زبردسـتي فـوجي عـدالت
هلائينـدي رهي. ان سلسـلي فـوجي جنتـا پنهنجي
کٺ پتلي وزيراعظم گهرو وزيـر جي اعلانن جـو
به پرم قائم نه رکيـو سـندن سـک پت بـه داءَ تي
لڳائي ڇڏي. فوجي جنتا خوش فهمي مبتلا ماڻهن
کي ڏيکاري ڇڏيو ته هن ملڪ وزيراعظم کان بــه
وڌيڪ فوج جو هڪ ميجر بااختيـار سـگهارو آهي.
فوجي جنتا جو معمولي سپاهي به سنڌ سـان تعلـق
رکنــدڙ ســول انتظاميــه جي اعلی عهديــدار کــان
مٿــانهون اعلی آهي. فــوجي حکــومت جي ان
تشکيل ڏنل فوجي عدالت جو گرفتـار ٿيـل سـنڌي
شــاگردن مکمــل بائيکــات کيــو. فــوجي جنتــا
زبردستي قيدي شاگرن کي ملٽري کـورٽ پيش

ڪرڻ گهريو، ان لاءِ سنڌي شاگردن مٿان وحشياڻو ڏاڍ □ جبر ڪيو ويو، کين هٿڪڙيون □ ڏنڊا ٻيڙيون هٽي زبردستي کنيي فوجي عدالت آندو ويو. پر پوءِ به سنڌي شاگردن اتي چپ به نه چوريو □ ان ظلم خلاف جيل □ بک هڙتال شروع ڪري ڏني. فوجي عدالت 18 آگسٽ □ بعد □ 24 آگسٽ تي جيل اندر ڪيس هلائڻ جي ڪوشش ڪئي پر شاگرد ساٿين ظلم □ جبر سهڻ باوجود ان جو مڪمل بائيڪاٽ جاري رکيو.

توڙهي سانحي جي شاگردن مٿان فوجي عدالت □ ڪيس هلائڻ □ ٽربيونل جي رپورٽ ظاهر نه ڪرڻ خلاف سڄي سنڌ مان آواز بلند ٿيڻ لڳو. تعليمي ادارن اندر احتجاج وڌڻ لڳو. سڄي سنڌ □ شاگرد سراپا احتجاج بڻجي ويا، فوجي جنتا خلاف سڄي سنڌ □ نفرتن جو طوفان تيز ٿي ويو. جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن طرفان پنهنجي ساٿين تي فوجي جنتا طرفان ٿيندڙ تشدد □ کين زبردستي فوجي عدالت □ پيش ڪرڻ خلاف 5 سيپٽمبر 1985ع تي احتجاج جو ڏهاڙو ملهايو ويو. سڄي سنڌ جي شهرن □ ڳوٺن □ احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. تعليمي ادارن □ ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪيو ويو. وڪيلن عدالتي ڪاررواين جو بائيڪاٽ ڪيو، شهرين پنهنجو ڪاروبار بند رکيو. شهرين طرفان احتجاج طور ٻانهن تي ڪاريون پٽيون ٻڌي روڊن رستن، خانگي عمارتن □ گهرن تي ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا. ان ڏينهن تي سنڌ يونيورسٽي، مهراڻ يونيورسٽي □ لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشوري جي

شاگردن احتجاجي جلسو ڪيو ۽ ٽوڙهي سانحي جي قيدين جي آزاديءَ جو مطالبو ڪيو. جلسي بعد شاگردن احتجاجي جلوس ڪڍي سپر هاءَ وي تي ٽول پلازه وٽ رستو بلاڪ ڪري ڇڏيو. جتي پوليس ۽ شاگردن ۾ سخت ڇڪريون ٿيون. پوليس موقعي تي 28 شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو، جڏهن ته فوجي عدالت جي تشڪيل خلاف ان ڏينهن تي ٿيندڙ مطاهرن ۾ پوليس سڄي سنڌ مان 200 کن شاگرد گرفتار ڪري ورتا.

قومي اسيمبلي جي ميمبرن، جن ۾ سنڌي، بلوچ ۽ پختون ميمبر شامل هئا، تن ٽوڙهي سانحي جي شاگردن تي فوجي عدالت ۾ ڪيس نه هلائڻ واري وزيراعظم جي واعدي جي تڪميل نه ٿيڻ خلاف ايوان ۾ سخت احتجاج ڪندي اجلاس جو بائيڪاٽ ڪيو. پر پوءِ به فوجي جنتا پنهنجي هوڏ تي قائم رهي. ڪيس فوجي عدالت ۾ هلندو رهيو. نيٺ جڏهن 31 ڊسمبر 1985ع تي مارشل لا هٽائي وئي ته هي ڪيس به ٻين فوجي عدالتن ۾ هلندڙ ڪيسن وانگر سول عدالت ڏانهن منتقل ڪيو ويو. ان عرصي تائين فوجي جنتا اسيمبلي ميمبرن، سول حڪمرانن ۽ عوام جي ان مطالبي کي فقط ان ڪري تسليم نه ڪيو ته متان عوام منجهه پنهنجي فتح جو احساس جاڳي ۽ منهنجن اهو احساس جنم وٺي تي سندن احتجاجن ۽ مطالبن ڪان مجبور تي فوجي جنتا هي ڪيس سول عدالت ۾ منتقل ڪيو آهي. ايئن ڪرڻ سان فوجي جنتا جو هوڏ ۽ انا مجروح ٿئي ها، ان ڪري فوجي حڪمران ٿوري

عرصي لاءِ به پنهنجي ضد تي قـائم رهيـا ۾ پنهنجي
ڪـوڙي طـاقت جـو پـرم قـائم رکڻ جي ڪوشـش
ڪئي. هونئن به پاڪستان جي فوج جي اها فطـرت
رهي آهي ته هن ڪڏهن به پنهنجي ملڪ جي عـوام
جي حــاڪميت تسـليم نــه ڪــئي آهي پــر اوپــر
پاڪستان ۾ ذاري فـوج آڏو 90 هـزار فـوجين هٿيـار
ڦٽا ڪرڻ کي ترجيح ڏني آهي. فـوجي جنتـا جي ان
رويي مان ثابت ٿئي ٿو ته مظلوم قومن جو احتجاج
فوجي حڪمرانن آڏو ڪابه اهميت نه ٿو لهڻي.
مارشـل لا ختم ٿيڻ ڪـان پـوءِ تـوڙهي سـانحي جي
قيـدي شـاگردن جـو ڪيس ٽيـون پـيرو سـنڌ هـاءِ
ڪورٽ ۾ هڪ اسپيشل ٽربيونـل قـائم ڪـري هلائڻ
شروع ڪيو ويو. جنهن جون ڪيتريون ئي شـنوايون
ٿينديون رهيون. ان وچ ۾ توڙهي سانحي جا شـاگرد
قيـد جـون تڪليفـون برداشـت ڪنـدا رهيـا. نومـبر
1986ع ۾ پـــوليس فـــوج جي چـــوڻ تي تـــوڙهي
سانحي جي اسـيرن کي جيـل ۾ سـخت تشـدد جـو
نشانو بڻايو ۾ ڪين ڏنڊا ٻـيڙيون هـٽي بنـد وارڊ ڪيـو
ويـــو. جنهن جي خلاف جيـــئي ســـنڌ اســـٽوڊنٽ
فيڊريشن (جساف) جي سڏ تي 21 نومــبر 1986ع
تي ســڄي ســنڌ ۾ ڪــارو ڏينهن ملهــايو ويــو ۾
حڪومت جي ان قدم کي ننديندي احتاجي مظـاهرا
ڪيا ويا. بعـد ۾ سـنڌ هـاءِ ڪـورٽ طرفـان جوڙيـل
اسپيشل ٽربيونل کي ٽوڙي ٽن حصن ۾ ورهايو ويو.
جنهن مـان ڪيس جـا 2 حصـا ٽربيونـل جي حـوالي
ڪيا ويـا، جـڏهن تـه ڪيس جـو هڪ حصـو سيشـن
ڪورٽ ڪوٽڙي کي موڪليـو ويـو. سيشـن ڪـورٽ

ڪوٽڙي طرفان شاگردن جـون ضـمانتون منظـوري ڪري سندن آزادي جـو حڪم جـاري ڪيـو ويـو، پـر حڪومت ڪين آزاد ڪرڻ بدران پيهر نظربنـد ڪــري ڇڏيو. ان نظربندي مـان ڇوٽڪـارو ملڻ تي شـاگرد اڳــواڻن ڪي وري ســنڌ ڪــرائيم ايڪٽ هيٺ جيــل موڪليو ويو. شاگرد اڳتي هلي سنڌ ڪــرائيم ايڪٽ تحت داخل ڪيسن مان آجا ٿيا تـه وري ڄامشـوري پــوليس ٿـاڻي تي داخــل ٿيـل 2 ڪيســن ۾ ســندن گرفتاري ظـاهر ڪـري جيـل موڪليـو ويـو. ٿـوڙهي ڦـاٽڪ ڪيس جي اسـيرن جي ڪيسـن جي پـيروي ڪنــدڙ وڪيلن ۾ مامــا يوسـف لغـاري ايـڊووڪيٽ، حفيـظ لاکـو ايـڊووڪيٽ، حسـين شـاھ راشـدي ۽ نورالدين سـرڪي شـامل هئـا. 17 آگسـت 1988ع تي جنرل ضياءَ جي هوائي حادثي ۾ مري وڃڻ کان پوءِ 1989ع ۾ عدالتن طرفان گل محمـد جکـراڻي، ستار موريو، اقبال ٽنيو. عمر زرداري، دودو مهيري، نذير ٽنيو ۽ سڪندر ميراڻي جون ضـمانتون منظـور ڪري ڪين آزاد ڪيو ويـو. ناميـاري سياسـي اڳـواڻ مير محمد ٽالپر طرفان واقعي واري هنڌ تي ٿوڙهي ڦاٽڪ جي شهيدن جو هڪ يادگار تعمير ڪرايو ويو.

خوني ناٽڪ جي مذمت ۽ مطالبا

سنڌ جي ويجهڙائي واري تاريخ ۾ هي پهريون پيرو هو، جو ڪنهن واقعي تي سنڌ جي مڙني سياسي ڌرين، هارين، مزدورن، استادن، شاگردن، وڪيلن ۽ ڊاڪٽرن هڪ جهڙو ردعمل ظاهر ڪيو هجي. جڏهن 17 آڪٽوبر 1984ع تي ٺوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو پيش آيو ته سنڌي قوم جي مڙني طبقن جو جيءُ جهري پيو. هن سانحي زندگيءَ جي هر شعبي سان واسطو رکندڙ ماڻهوءَ کي متاثر ۽ غمزده ڪيو. ان سانحي خلاف هڪ پليٽ فارم تي اچي جدوجهد ڪرڻ جو حوصلو بخشيو. هن سانحي خلاف سنڌ جي مختلف مڪتب فڪر جي ماڻهن جيڪو احتجاج ڪيو، هن واقعي جي مذمت ڪئي ۽ سنڌي شاگردن سان انصاف ڪرڻ ۽ ڏوهارين کي سر عام عبرتناڪ سزا ڏيڻ جا جيڪي مطالبا ڪيا، انهن تي جيڪڏهن تفصيل سان لکجي ته هوند هڪ الڳ ڪتاب جڙي پوي. پر اسان صرف هتي مختلف

پـــارٽين ۽ انهن جي رهنمـــائن، ســـماجي، ادبي ۽ ثقافتي تنظيمن ۽ انهن جي اڳـواڻن جـا ڪجهـه اهم مــذمتي بيــان ۽ مطالبــا پيش ڪريــون ٿــا. جــيئن مجمــوعي تــاثر ملي ســگهي تــه هن ســانحي تي ســنڌي قــوم جــو ردعمــل ڇــا رهيــو ۽ انهن جــون ڪهڙيــون گهــرون رهيــون. اســان هيٺ انهن مــڙني سياســي پــارٽين، ادبي ۽ ســماجي تنظيمن جــا نــالا ڏيون ٿا. جن هن سانحي خلاف منظم احتجاج ڪيــو ۽ ان ڪي نتديون.

1. جيــئي ســـنڌ تحـــريڪ ۽ ان جـــون ذيلي تنظيمون
2. سنڌ وطن دوست انقلابي پارٽي ۽ ان جــو ذيلي تنظيمون
3. ســنڌ هــاري ڪــاميٽي ۽ ان جــون ســاٿي تنظيمون
4. عوامي تحريڪ ۽ ان جون ذيلي تنظيمون
5. پاڪســتان پيپلــز پــارٽي ۽ ان جــون ذيلي تنظيمون
6. جمعيت علمــاءِ اســلام ســنڌ ۽ ان جـــون ذيلي تنظيمون
7. نيشنل ڊيموڪريٽڪ پارٽي سنڌ
8. سنڌ بلوچستان ايسوسيئيشن لنڊن

9. سنڌي ادبي سنگت ۽ ان جون شاخون
10. سرونٽس آف سنڌ سوسائٽي
11. سنڌي مدرز تنظيم
12. مختلــف يونيورســٽين ۽ كــاليجن جـــون استاد تنظيمون
13. سنڌ جون سپئي بار كائونسلون
14. سنڌي بلوچ پختون فرنٽ وغيره

هيٺ كجهه پارٽين، تنظيمن ۽ سندن اڳــواڻن جا خاص خاص مذمتي بيان شامل كجن ٿا.

جيئي سنڌ تحـريک جي بـاني سـائين جي ايم سيد نظربندي دوران هن واقعي كي ننديندي سنڌي قوم كي سڏ ڏنو ته هو متحد ٿي ظـالم قـوت خلاف اٿي كڙي ٿئي. جيكڏهن اجا به سنڌي قـوم سـجاڳ نه ٿي ته پوءِ سدائين لاءِ صفحه هسـتي تـان ميٽجي ويندي.

جيـئي سـنڌ محـاذ جي چيـئرمين عبدالواحــد آريســر پڻ گرفتــار ٿيــل شــاگردن كي آزاد كــرڻ، جاني ۽ مالي نقصان جــو معاوضــو ادا كــرڻ ۽ هن واقعي جي جاچ كرائڻ جو مطالبو كيو.

سنڌي بلوچ پختـون فـرنٽ جي اڳـواڻ ممتـاز ڀٽو كراچي مان آزاد ٿيڻ كان پوءِ لنڊن روانو ٿيندي هن سانحي كي سفاكانه قتل عام كوٺيو ۽ چيو ته سنڌي قوم جي حقن حاصل كـرڻ جا مڙئي پــرامن

دروازا بند ڪيا پيا وڃن. اسان هر حالت □ پنهنجا قومي حق حاصل ڪنداسين.

بلوچستان جي قومپرست اڳواڻ عطا الله مينگل لنڊن □ بي بي سي سان هن سانحي تي ڳالهائيندي چيو ته بلوچ □ سنڌي هاڻ پاڪستان □ نه رهي سگهندا. سنڌي □ بلوچ متحد ٿي پاڻ ڪي هڪ صوبي جي تسلط کان آزاد ڪرائين. هن سنڌ جي سياستدانن تي زور ڀريو ته هو ٻين صوبن سان جيڪي قومي حق حاصل ڪرڻ لاءِ ويڙهه ڪري رهيا آهن، گڏجي هڪ صوبي جي تسلط جي خاتمي □ سماجي ترقي جي حصول لاءِ ٿيندڙ جدوجهد □ شريڪ ٿين.

سنڌ بلوچستان ايسوسيئيشن لنڊن جي صدر ڊاڪٽر خالد لغاري بي بي سي تان هن واقعي جي مذمت ڪندي ان کي سفاڪانه قتل عام ڪوٺيو □ چيو ته سنڌي ماڻهو پاڻ ڪي هڪ قوم جي حيثيت سان صفحه هستي تان مٽائڻ خلاف سخت قدم کڻڻ تي مجبور ٿيندا.

پاڪستان پيپلز پارٽي جي جلاوطن اڳواڻ جام صادق لنڊن □ بي بي سي ريڊيو جي نمائندي سان ڳالهائيندي چيو ته پاڪستاني فوج بنگلاديش مان سبق نه سکيو آهي □ اهي ساڳيا قدم سنڌ □ کڻي رهي آهي.

پاڪستان پيپلز پارٽي سنڌ جي صدر غلام مصطفیٰ جتوئي بي بي سي جي نمائندي کي انٽرويو ڏيندي چيو ته هي فائرنگ، قتل عام □ فوجي حڪومت جو وحشياڻو قدم آهي. سنڌ □ هن

وقت صورتحال اهڙي آهي، جيڪا بنگلاديش □ هئي، جيڪو 1971ع □ بنگلاديش بڻجڻ کان اڳ اوڀر پاڪستان سڏبو هو.

جمعيت علماءِ پاڪستان جي سربراهه مولانا شاهه احمد نوراني توڙهي واقعي جي عدالتي جاچ ڪرائڻ جو مطالبو ڪيو □ عوام کي فوتين جي لاءِ “يوم دعا” ملهائڻ جي اپيل ڪئي.

جمعيت علماءِ اسلام سنڌ جي رهنماءَ مولانا سيد محمد شاهه امروٽي چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج لاڙڪاڻي □ توڙهي واقعي خلاف هڪ پريس ڪانفرنس ڪندي چيو ته بنگال واريون حالتون پيدا ڪرڻ ڪان پوءِ سنڌ پاران ڪنهن به ردعمل ظاهر ڪرڻ جي ذميواري فوجي ٽولي تي رهندي. هن چيو ته شهيد ٿيل سنڌي شاگرد منهنجا ٻچا آهن.

سنڌ وطن دوست انقلابي پارٽي پنهنجي ٽين ڪانگريس □ توڙهي واقعي جي سخت لفظن □ مذمت ڪئي □ گرفتار ٿيل شاگردن جي آزاديءَ جي گهر ڪئي.

سنڌ هاري ڪاميٽي جي قيادت هن قتل عام جي سخت لفظن □ مذمت ڪندي چيو ته نوجوانن جو خون ضرور رنگ لائيندو □ هن ملڪ جو عوام فوجي درندن کان خون جي هڪ هڪ ڦڙي جو حساب وٺندو. اسان سڀني شهيدن کي سرخ سلام پيش ڪيون ٿا □ اهو عزم ڪريون ٿا ته جيسين انهن شهيدن جي خون جو حساب نه وٺنداسين، سک □ چين سان نه رهنداسين.

ســرونٽس آف ســنڌ سوســائٽي جي صــدر پروفيسر غلام مصطفیٰ شاهه ۽ سيڪريٽري جـنرل ناميارياديب سراج الحق گهر ڪئي تــه هن واقعي جي عدالتي جاچ ڪرائي وڃي ۽ واقعي جي ذميوار مـاڻهن خلاف سـخت قـدم کـنيو وڃي. هنن ڏڪويـل ڪٽنبن سان ڏک جو اظهار ڪيو،

پير آف راڻيپور پير عبـدالقادر شـاهه چيـو تـه سنڌ يونيورسٽي ۽ مهراڻ يونيورسٽي جي شـاگردن سـان پيش آيـل هي حـادثو افسوسـناڪ آهي ۽ ان واقعي جي جيتري مـذمت ڪجي گهٽ آهي. هن ان واقعي جي غير جانبدار جاچ جو مطالبو ڪيو.

ســنڌي مــدرز تنظيم جي ســربراهه ۽ ســنڌ ڪائونسل جي ميمبر بيگم گلزار انڙ حڪـومت کـان گهـر ڪـئي تـه شـاگردن واري واقعي جي عـدالتي جاچ سنڌ هاءِ ڪورٽ جي ججن کان ڪرائي وڃي.

سـنڌي پـورهيت سـنگت سـنڌ جي مرڪـزي اڳــواڻن ســنڌي شــاگردن جي قتــل ٿي وڃڻ واري واقعي جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪئي ۽ چيـو تـه هڪ سوچيل سمجهيل سازش تحت هي واقعـو ٿيـو آهي. هنن پنهنجي بيــان ۾ مارشــل لا حڪــومت ۾ شامل سنڌي وزيرن، مجلس شوریٰ جي ميمبرن ۽ مڪاني ادارن جي ڪائونسـلرن کي اپيـل ڪـئي تـه هو احتجاج طور هن ڏک ۾ شريڪ ٿين. ٻي صــورت ۾ سنڌ جو عوام کين ڪڏهن به معاف نه ڪندو.

ســــنڌي پــــورهيت تنظيم جي مرڪــــزي عهديــدارن هن واقعي تي ڏک جــو اظهــار ڪنــدي سڀني شاگردن جي آزاديءَ جو مطالبو ڪيو.

جميعت طلبــاءَ اســلام ســنڌ جي مرڪــزي اڳــواڻن هن واقعي خلاف احتجــاج ڪنــدي ان کي سفاڪانه قتل عام ڪوٺيو ۾ ان جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪئي.

ڊيموڪريٽڪ اسٽوڊنٽس فيڊريشــن (ڊي ايس ايـف) جي مرڪــزي قيـادت ٽـوڙهي واري واقعي ۾ ســنڌ ۾ وڌنــدڙ فــوجي تشــدد جي مــذمت ڪنــدي مطالبو ڪيو ته ٽوڙهي ڦاٽڪ واري واقعي ۾ ملــوث فوجين کي ڦاسي ڏني وڃي ۾ گرفتــار شــاگرد آزاد ڪيا وڃن.

پروگريسو جيئي سـنڌ اسـٽوڊنٽس فيڊريشـن جي مرڪزي اڳواڻن چيو ته آمريت جي خلاف هتان جي شاگردن جي جدوجهد کي مختلــف مــوقعن تي حڪمرانن ڪچلڻ جي ڪوشش ڪئي تـه جـيئن هـو عوام جي جمهوري تحريڪ کان هڪ شـاگرد سـاٿي کسـي سـگهن، پـر سـنڌي شـاگردن جدوجهـد مـان جيڪو شعور ۾ تجربو حاصل ڪيــو آهي، ان آڌار تي حڪمــرانن جي هــر چــال کي ناڪــام بڻــايو آهي ۾ جدوجهد جاري رکي آهي. 17 آڪٽوبر وارو واقعو به ان ئي پس منظر ۾ ڏسـڻ کـپي. حڪمـران آگسـٽ 1983ع واري تحـريڪ ۾ ڪـاڙل شڪسـت جـو بـدلو ورتو ۾ پنهنجي طاقت مڃائڻ لاءِ اهـو سـپ ڪجهـه ڪيو آهي.

سنڌي ادبي سنگت جي مرڪــزي عهديــدارن ۾ 120 شاخن هن واقعي جي مذمت ڪندي ان کي سنڌي قوم خلاف جارحانه قــدم ڪــوٺيــو ۾ واقعي ۾ ملوث ماڻهن کي سزائون ڏيڻ جو مطالبو ڪيو.

سنڌ يونيورسٽي ٽيچرز ايسوسيئيشن جي هڪ هنگامي گڏجاڻي ٿي. جنهن مطالبو ڪيو ويو ته هن واقعي جي هاءِ ڪورٽ جي جج معرفت جاچ ڪرائي وڃي. مري ويلن زخمين جي خاندانن کي معاوضو ڏنو وڃي. گرفتار ٿيلن زخمي ڪيلن جي لسٽ جاري ڪئي وڃي. اجلاس پاڪستان بار ڪائونسل کان گهر ڪئي ته هن واقعي جي جاچ لاءِ هڪ آزادانه ڪميشن قائم ڪئي وڃي. ٿهراءُ گهر ڪئي وئي ته سڀني يونيورسٽين تعليمي ادارن کي هڪدم کوليو وڃي. فوتي ملازمن جي ٻارن کي سنڌ يونيورسٽي ملازمت ڏني وڃي سندن امداد لاءِ فنڊ قائم ڪيو وڃي. هن واقعي بابت اخبارن کي خبرون شايع ڪرڻ جي اجازت ڏني وڃي.

مهراڻ يونيورسٽي ٽيچرز ايسوسيئيشن جي هڪ تعزيتي گڏجاڻي ڪوٺائي هن واقعي تي ڏک جو اظهار ڪيو ويو. هن واقعي جي بي ريا جاچ ڪرائي جوابدارن کي سخت سزا ڏيڻ جي گهر ڪئي وئي.

سنڌي ٽيچرز رابطا ڪاميٽي جي عهديدارن هن واقعي جي مذمت ڪندي ان جي بي ريا جاچ شاگردن جي آزادي جو مطالبو ڪيو.

سنڌ هاءِ ڪورٽ جي وڪيلن حڪومت جي ان قدم جي مذمت ڪئي ته حڪومت 48 ڪلاڪن تائين شاگردن جي مارجي وڃڻ واري خبر کي لڪائي رکيو، هنن واقعي ملوث جوابدارن کي سزا ڏيڻ جو مطالبو پڻ ڪيو. ساڳي طرح لاهور

كراچي جي وكيلن جي بار ايسوسيئشنن طرفان حكومت جي ان قدم جي مذمت كئي وئي.

ضلعي بار كائونسل دادو جي صدر □ جنرل ضياءَ الحق جي مجلس شورى جي ميمبر نصرالله كلهوڙي جي صدارت □ بار كائونسل داداو جي اجلاس □ گهر كئي وئي ته هك غير جانبدار ٽربيونل جي ذريعي هن واقعي جي تحقيقات كرائي واقعي □ ملوث ماڻهن كي سخت سزا ڏني وڃي □ گرفتار ٿيل شاگردن كي آزاد كيو وڃي.

سنڌ گريجوئيٽ ايسوسيئيشن سنڌ جي مركز □ مڙني شاخن هن واقعي جي مذمت كندي مطالبو كيو ته ملوث ماڻهن كي سخت سزا ڏني وڃي □ گرفتار ٿيل شاگردن كي آزاد كيو وڃي.

سنڌي پريس جو ڪردار

جڏهن بہ سنڌ ۽ سنڌين تي ڏکيا ڏينهن آيا آهن تہ سنڌي پريس ۽ سنڌي صحافين پنهنجي اپري سپري حال آهر پاڻ نڀايو آهي. سنڌ جي صحافين، سنڌي عوام جي حقن لاءِ جدوجهد ڪندي قيد ڪاٽيا آهن، ڦٽڪا کاڌا آهن، ۽ سنڌي اخبارون، رسالا ۽ ڪتاب عتاب جو شڪار ٿيا آهن. حق ۽ سچ جو نعرو بلند ڪرڻ جي عيوض سنڌي پريس وڏيون تڪليفون سٺيون آهن. سنڌي اخبارن ۽ رسالن جا اشتهار بند ڪيا ويا آهن. سڀئي سرڪاري سهوليتون واپس ورتيون ويون آهن. اجا بہ اڳتي وڌي انهن تي بندشون وڌيون ويون آهن، پريسون ضبط ڪيون ويون آهن. جڏهن 17 آڪٽوبر 1984ع تي ٿوڙهي ڦاٽڪ جو سانحو ٿيو تہ اها سنڌي پريس ئي هئي ۽ اهي سنڌي صحافي ئي هيا، جن ان واقعي جي حقيقي رپورٽنگ ڪئي ۽ ان سانحي تي سنڌي ميڊيا سخت احتجاج ڪيو. ان واقعي خلاف ٿيندڙ احتجاج کي بهتر ڪوريج ڏني. ان سانحي خلاف ايڊيٽوريل لکيا. جڏهن تہ ان جي ڀيٽ ۾ سنڌ ۾ اردو پريس سنڌي ماڻهن جي ڦٽن تي لوڻ ٻرڪڻ کان وسان ڪين گهٽايو. سنڌين جي دل آزاري ڪرڻ لاءِ ڪوبہ موقعو هٿان وڃڻ نہ ڏنو. نہ صرف اردو پريس هن واقعي کي ٿوڙي مروڙي اصل حقيقتن جي پردا پوشي ڪئي، پر نهايت غليظ نموني بي گناهہ شاگردن کي غلط رنگ ۾ پيش ڪرڻ کان وسان نہ گهٽايو. اسان صرف هتي نموني طور اردو رسالن

۾ اخبارن جي لکيل ايـڊيٽوريلن جـا ٽڪـرا ڏيـون ٿـا. جيئن خبر پوي تـه سـنڌ مـان نڪـرنـدڙ اردو اخبـارن سنڌي ماڻهن تي ڪيئن نه واهيات ۾ ڪريـل نمـوني حملا ڪيا ۾ حڪـومت کي بچـون ڪيـون تـه سـنڌي ماڻهن ۾ انهن جي نوجوانن خلاف اهڙا خوني ڊرامـا نـه صـرف صـحيح آهن، پـر انهن کي اڃـا بـه منظم نموني عمل ۾ آندو وڃي. جـيئن سـنڌي مـاڻهن جـو حق پرست آواز هميشه لاءِ دٻجي وڃي.

روزاني نواءِ وقت ڪراچي پنهنجي ايـڊيٽوريل ۾ فوجي حڪومت جي 17 آڪٽـوبر واري قـدم جي سـاراهه ڪـئي ۾ شـاگردن کي هٿياربنـد ڏوهـاري ماڻهو قرار ڏنو. اخبار اها اميد ظاهر ڪـئي تـه هـاڻ ان واقعي کـان پـوءِ سـنڌ يونيورسـٽي ۾ شـورش پسندي ڪندڙن، ڄامشورو ۾ مسلسـل دهشـتگردي ڪندڙن ۾ پرپاسي ۾ ڌاڙن جـون وارداتـون ڪنـدڙن جو خاتمو ٿي ويندو. اخبار شاگردن تي الـزام لڳـايو ته هو يونيورسٽين ۾ نه صرف ڌاڙيـل رهائينـدا هيـا، پر پاڻ به ڌاڙا هڻندا هئا، ان ڪـري انهن کي سـختي سـان ڪچلڻ ضـروري هـو. (ايـڊيٽوريل 20 آڪٽـوبر 1984ع)

روزاني جسـارت ڪـراچي پڻ سـاڳي نمـوني ايڊيٽوريل لکي سنڌي شـاگردن کي ڌاڙيـل، چـور ۾ شرپسند سڏيو ۾ علائقائي رجحـانن کي ختم ڪـرڻ ۾ انهن کي موثر نموني دٻـائڻ جي حڪـومـتي قـدم جي ساراهه ڪـئي. جمـاعت اسـلامي جي ترجمـان اخبـار جسـارت پنهنجي ايـڊيٽوريل ۾ قـومي حـق گهرنـدڙن کي نهـايت واهيـات زبـان سـان مخـاطب

ٺيندي سنڌ ۾ ڏاڙيلن جي نالي سنڌي قوم جي نسل ڪشي ڪرڻ لاءِ هلندڙ وسيع تر فوجي آپريشن کي حق بجانب قرار ڏنو. اخبار ان آپريشن کي اڃا به وسيع ڪرڻ جي رٿ ڏني. (22 ۽ 26 آڪٽوبر 1984ع)

جڏهن ته سنڌي اخبارن ۽ رسالن فوجي حڪومت جي ان قدم کي کليل دهشتگردي ۽ ڏاڍ سان تعبير ڪندي، ان جي سخت لفظن ۾ مذمت ڪئي. اهڙن قدمن کي سنڌي قوم لاءِ چئلينج قرار ڏنو. سنڌي اخبارن پنهنجي ايڊيٽوريلن، خاص مقالن ۽ مضمونن رستي حڪومت کان گهر ڪئي ته واقعي جي جوابدار عنصرن کي سخت سزائون ڏنيون وڃن ۽ سنڌي شاگردن سان انصاف ڪيو وڃي. ٿوڙهي ڦاٽڪ سانحي خلاف هلندڙ احتجاج ۾ سنڌي ٻولي جي مڙني اخبارن ۽ رسالن هڪ آواز ٿي حق ۽ سچ جو علم بلند ڪيو. جن سنڌي اخبارن هن ظلم خلاف موثر آواز اٿاريو، انهن ۾ روزاني هلال پاڪستان ڪراچي، روزاني عبرت حيدرآباد، روزاني سنڌ نيوز حيدرآباد، روزاني مهراڻ حيدرآباد، روزاني آفتاب حيدرآباد، ماهوار نئون نياپو، ماهوار الصادق، ماهوار پارس ۽ ٻيا رسالا شامل هئا. هيٺ سنڌي اخبارن ۽ رسالن جا ڪجهه ايڊيٽوريل ڏجن ٿا.

روزاني عبرت حيدرآباد هن واقعي تي ايڊيٽوريل لکي گهر ڪئي ته هن واقعي جي عدالتي جاچ ڪرائي وڃي، مارجي ويل ۽ زخمين جي ڪٽنبن کي مناسب معاوضو ڏنو وڃي. مارجي ويل

ملازمن جي پــائرن کي نوڪريــون ڏنيــون وڃن سندن پوئنـيرن جي سـهائتا لاءِ فنـڊ گـڏ ڪيـا وڃن. (ايڊيٽوريل، 24 آڪٽوبر 1984ع)

ماهوار نئون نياپو ٺوڙهي سانحي تي تفصيلي ايڊيٽوريل لکي مطالبو ڪيو ته ان سچي واقعي جي سپريم ڪورٽ جي جج جي نگراني هيٺ چنڊڇاڻ تحقيقــات ٿيڻ گهــرجي ڏوهــارين کي ســخت سزائون ملڻ گهـرجن. سـنڌي شـهرين شـاگردن جــو خــون وهيــو آهي، ان جــو حســاب ڪتــاب ٿيڻ گهــرجي. امن هميشــه امن کي تشــدد هميشــه تشدد کي جنم ڏيندو آهي. جڏهن به رت وهندو آهي تــه نـئين شــيءَ وجــود اينــدي آهي. (ايــڊيٽوريل، سيپٽمبر، آڪٽوبر 1984ع جو شمارو)

اهڙي طرح سنڌي ٻولي نڪرندڙ هـر اخبـار رســالي ان قســم جــا مطالبــا ڪيــا فــوجي حڪومت جي هن قدم جي سـخت لفظن مـذمت ڪــئي ســنڌي قــوم کي متحــد ٿي ان ظلم خلاف آواز اٿـارڻ جي اپيـل ڪـئي وئي. مـٿي ڏنـل اردو سنڌي پريس جي هن واقعي بابت ايـڊيٽوريلن مـان اندازو لڳائي سگهجي ٿـو تـه ٻنهي جـو هن سـانحي بابت ڪردار الـڳ الـڳ متضـاد رهيـو. جنهن مـان اردو پــريس جي ســنڌ دشــمني کي واضــح طــور سمجهي سگهجي ٿو.

سنڌ احتجاج مظاهرا

توڙهي سانحي کان پوءِ سڄي سنڌ اندر ڪاوڙ غم جي شديد لهر ڊوڙي وئي. سڄي سنڌ هن ناحق خلاف سراپا احتجاج بڻجي اٿي پئي. سنڌ جي مڙني شهرن شاگردن، وڪيلن، استادن، ڊاڪٽرن عام شهرين طرفان وڏي پئماني تي جلوس احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. شهرين هڙتالون ڪيون روڊن تي ٽريفڪ بند رهي. سڄي سنڌ هن سانحي تي جنهن شدت سان پنهنجي غم غصي جو اظهار ڪيو، ان جو مختلف اخبارن رپورٽ ٿيل مختصر احوال هيٺ ڏجي ٿو.

<u>18 آڪٽوبر 1984ع</u>

هن قتل عام خلاف سڄي سنڌ 18 آڪٽوبر 1984ع تي احتجاجي مظاهرا جلسا ڪيا ويا.

شاگردن تعليمي ادارن ۽ ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪيو، نواب شاهه جي مختلف ڪاليجن ۽ اسڪولن جي شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪري جلوس ڪڍيو، شهر ۾ جلوس جي گشت دوران سنڌي شاگردن مٿان ڪجهه غير سنڌي آبادي طرفان حملا ڪيا ويا، پر سنڌي شاگردن جي قوت آڏو اهڙيون مڙئي حرڪتون نيچ ثابت ٿيون. نواب شاهه ميڊيڪل ڪاليج فار گرلز جي شاگرديائين پڻ هن واقعي خلاف احتجاج ڪيو ۽ جلوس ڪڍي ٻاهر نڪرڻ جي ڪوشش ڪئي، پر پوليس ڪاليج جا سڀ دروازا بند ڪري انهن تي هٿياربند اهلڪار مقرر ڪري ڇڏيا. جنهن بعد شاگرديائين ڪمپائونڊ وال اندر جلوس ڪڍيو ۽ ڪاليج جي مڙني لئبارٽرين ۾ احتجاج طور پيچ ڊاهه ڪئي. ٻئي طرف حيدرآباد جي 200 وڪيلن ۾ شاگردن هن قتل عام خلاف مظاهرو ڪيو ۽ شهيد ٿيل شاگردن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي وئي. ڪراچي جي مختلف ڪاليجن ۽ يونيورسٽين جي شاگردن هن واقعي خلاف احتجاج ڪندي ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪيو ۽ ان بعد جلوس ڪڍي حڪومت خلاف احتجاجي مظاهرو ڪيو.

<u>19 آڪٽوبر 1984ع</u>

ٿوڙهي ڦاٽڪ جي سانحي خلاف 19 آڪٽوبر 1984ع تي سنڌ جي 14 شهرن ۾ احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. سڄي سنڌ ۾ احتجاجي مظاهرا جيئن پوءِ تيئن وڌندا رهيا. ڪراچي جي سنڌ ميڊيڪل ڪاليج جي شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ

ڪري جلوس ڪڍيو ۽ حڪومت خلاف نعري بازي ڪئي. پوليس ۽ شاگردن ۾ چڪريون پڻ ٿيون. اين اي ڊي يونيورسٽي ۽ ڏائو ميڊيڪل ڪاليج جي شاگردن احتجاج طور امتحانن جو بائيڪاٽ ڪيو ۽ امتحاني پيپر ڦاڙي ٻاهر نڪري آيا. پوليس ۽ شاگردن وچ ۾ سخت چڪريون ٿيون. هڪ ٻئي تي پٿراءُ ڪيو ويو. سکر جي ميمڻ مسجد جي سامهون هزارين ماڻهن مظاهرو ڪيو ۽ حڪومت خلاف نعري بازي ڪئي. شهرين جي ان جلوس تي پوليس ڳوڙها آڻيندڙ گئس جا شيل ڇڏي جلوس کي ڇڙوڇڙ ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. جنهن ڪري 2 ماڻهو زخمي ٿي پيا .

20 آڪٽوبر 1984ع

ٽوڙهي سانحي جي خلاف سنڌ ۾ تحريڪ ڏينهون ڏينهن زور وٺڻ لڳي. 20 آڪٽوبر 1984ع تي سڪرنڊ ۾ اسڪول ۽ ڪاليج جي شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪري شهر جي لطيف پارڪ ۾ شهيدن جي جنازي جي نماز ادا ڪئي. جنهن بعد رڪ سنڌي (هن ڪتاب جي ليکڪ) ۽ مشهور شاعر خاڪي جويو جي اڳواڻي ۾ پرامن جلوس ڪڍيو ويو. سکر شهر ۾ وڪيلن شهيد شاگردن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي. جنهن بعد احتجاجي جلوس ڪڍيو ويو. جنهن ۾ هن قتل عام جي مذمت ڪئي وئي. پوليس جلوس ڪڍڻ جي الزام هيٺ وڪيلن خلاف ڪيس داخل ڪيو. ڪيس ۾ سکر بار ايسوسيئيشن جي صدر صديق ڪرل، سنڌ بار ڪائونسل جي ميمبرن امداد علي اعواڻ،

نظام بلوچ، رڪن الدين قاسمي سميت پين ڪيترن ئي وڪيلن ڪي نامزد ڪيو ويو.

خيرپور □ شاگردن □ عام شهرين فوجي حڪومت جي هن قدم خلاف جلوس ڪڍيو □ سڄي شهر □ گشت ڪري حڪومت خلاف نعري بازي ڪئي. جڏهن ته خيرپور شهر □ مڪمل هڙتال ڪئي وئي. ڪاروبار □ ٽرانسپورٽ بند رکي وئي. ٻئي طرف ٻيرلوءِ □ شهرين حڪومت خلاف احتجاجي مظاهرو ڪيو. مظاهرو ڪندڙن پوليس پوسٽ تي حملو ڪري ان کي تباهه ڪري ڇڏيو. پوليس مظاهرين کي ڏسندي فرار ٿي وئي. حيدرآباد □ وڪيلن غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي □ جنهن بعد احتجاجي مظاهرو ڪيو ويو. ٻئي طرف ساڳي ڏينهن حيدرآباد □ شاگردن احتجاجي جلوس ڪڍيو، جنهن سول ڪورٽ وٽان ٿيندو، شهر □ گشت ڪيو. ساڳي طرح پبلڪ اسڪول لطيف آباد جي شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪري شهيدن جي جنازي جي نماز ادا ڪئي. ان ڏينهن تي حيدرآباد شهر □ مڪمل هڙتال ڪئي وئي. نواب شاهه جي اسڪولن □ ڪاليجن جي شاگردن 20 آڪٽوبر تي ٻيهر احتجاجي مظاهرو ڪيو □ شهر □ هڪ وڏو جلوس ڪڍيو ويو. جنهن □ عام شهري به شريڪ ٿيا. شهرين حڪومت خلاف سخت نعري بازي ڪئي. هالا □ شاگردن □ عام شهرين مظاهرا ڪيا □ شهر جو ڪاروبار □ ٽرانسپورٽ بند ڪري هڙتال ڪئي وئي. ڪنڊيارو □ پڻ شاگردن □ عام شهرين

مظـاهرا ڪيـا حڪـومت جي هن وحشـياڻي قـدم جي مذمت ڪئي.
ســاڳي ڏينهن 20 آڪٽــوبر 1984ع تي مــورو شهر به هزارين مــاڻهن حڪــومت خلاف هڪ وڏو احتجاجي مظـاهرو ڪيـو. جنهن زنـدگيءَ جي هـر شعبي سان لاڳاپيل ماڻهن شرڪت ڪئي. لاڙڪــاڻي شاگردن جي جوائنٽ ايڪشــن ڪـاميٽي جي سـڏ تي سڄي شهر هڙتال ڪئي وئي. جڏهن ته شــهر جي مکيه هنڌن تي شاگردن احتجاجي مظاهرا ڪيا. شاگردن جي اپيل تي سڄي ضلعي ٽرانسپورٽرن به هڙتـال ڪـئي مـڙني ننـڍن وڏن شـهرن ڏانهن ويندڙ سواريون بند رکيون ويـون. لاڙڪـاڻي شـهر مختلف هنڌن تي ڪريڪرن جـا ڌماڪـا ٿينـدا رهيـا، جنهن ڪري انتظاميه سخت پريشان رهي. شــهر وڏي تعداد فوجي گاڏيون گشت ڪنديون رهيــون. ڪراچي يونيورسٽي شـاگردن طرفـان احتجـاجي جلوس ڪڍيو ويو. جنهن مختلف سياســي پــارٽين جي اڳــواڻن شــرڪت ڪــئي شــاگردن ســنڌي عوام جي حق نعرا لڳايا ويا.

<u>21 آڪٽوبر 1984ع</u>

تـوڙهي ڦـاٽڪ جي سـانحي خلاف تحـريڪ 21 آڪٽـوبر 1984ع تي ڊاڪــٽر بــه شـامل ٿي ويـا. ڪراچي به مظاهرن جو زور وڌي رهيو هو. شـهر جي مختلف ڪاليجن، اسـڪولن يونيورسـٽين جي شاگردن طرفان احتجاجي مظاهرا ڪيـا ويـا. جنهن وڪيلن، ڊاڪــٽرن اســتادن بــه شــرڪت ڪــئي. لاڙڪاڻي شهر ٻئي ڏينهن به مڪمل هڙتـال ڪـئي

وئي. شاگردن سان گڏ عام ماڻهو به احتجاجي مظاهرن ۾ شريڪ ٿيڻ لڳا. مختلف هنڌن تي پوليس ۽ مظاهرين ۾ سخت چڪريون پڻ ٿيون. مورو شهر ۾ به شهيد شاگردن جي سوڳ ۾ هڙتال ڪئي وئي ۽ مختلف هنڌن تي عوام ۽ شاگردن احتجاجي مظاهرا پڻ ڪيا. نوشهرو فيروز شهر ۾ به شهرين ۽ شاگردن گڏيل احتجاجي مظاهرو ڪيو ۽ جلوس ۾ موجود ماڻهن شهر جو گشت ڪيو. جڏهن ته شهر ۾ مڪمل هڙتال ڪئي وئي. ٽنڊو محمد خان ۾ اسڪول جي شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪري شهيدن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي. جنهن بعد شهر ۾ جلوس ڪڍيو ويو ۽ حڪومت خلاف نعرا هنيا ويا. جلوس ۾ عام شهري، هاري ۽ مزدور به شامل ٿيا.

<u>22 آڪٽوبر 1984ع</u>

فوجي حڪومت جي هن قدم خلاف 22 آڪٽوبر 1984ع تي پڻ سڄي سنڌ ۾ شاگردن جي قتل عام خلاف زبردست احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. سڄي سنڌ اندر احتجاج جي شديد لهر جاري رهي. فوجي حڪومت ۽ ڏارين جي آبادڪارن خلاف عوام زبردست نفرت جو اظهار ڪيو. حڪومت احتجاج جو سلسلو وڌندي ڏسي حيدرآباد ريجن جا سڀئي ڪاليج ۽ اسڪول 25 آڪٽوبر تائين بند ڪرڻ جو اعلان ڪري ڇڏيو. اهڙي طرح 17 آڪٽوبر ڪان 22 آڪٽوبر 1984ع تائين سنڌ جي تعليمي ادارن جي هاسٽلن جي فوج جي نگراني ۾

تلاشــــي جـــاري رکي وئي. شـــاگردن جي غـــير موجودگيءَ □ هاسٽلن مان قيمتي سامان لٽيو ويو.
تحـــريڪ □ شـــدت اچڻ ڪـــري ڪـــراچي يونيورسـٽي □ اين اي ڊي يونيورسـٽي جي مختلـف شعبن جـا امتحـان بـه ملتـوي ڪيـا ويـا، جيڪي 23 آڪٽـوبر ڪـان منعقـد ٿيڻـا هئـا. حيـدرآباد □ ليـاقت ميڊيڪل ڪاليج (ايل ايم سي) اسپتال جي ڊاڪٽرن □ شاگردن شهيد ٿي ويل شاگردن جي جنــازي جي نماز ادا ڪئي. ڊسٽرڪٽ بار ايسوسيئيشن حيدرآباد جي وڪيلن عدالتي ڪارروائي جو بائيڪـاٽ ڪيـو □ احتجاجي جلسو ڪري شـهيد ٿي ويـل شـاگردن لاءِ دعـائون گهريـون ويـون. لاڙڪــاڻي ڊسـٽرڪٽ بــار ايسوسيئيشن جي وڪيلن احتجاجي مظـاهرو ڪيـو، جنهن سـجي شـهر □ گشـت ڪيـو. جلـوس □ 50 وڪيلن ڪان سواءِ وڏي انگ □ شـاگردن □ پـورهيتن شــرڪت ڪــئي. ان ڏينهن تي لاڙڪـــاڻي شـــهر □ مڪمل هڙتال رهي. پـوليس لاڙڪـاڻي جي بـاقراڻي روڊ تي هنگاما ڪرڻ جي الـزام هيٺ سـٽي پـوليس ٿاڻي تي وڪيلن سـميت 60 مـاڻهن خلاف مظـاهرو ڪــرڻ □ پچ ڊاهــه جــو ڪيس داخـل ڪيـو. ڪيس □ پـــوليس جســـپال، احمـــد علي شـــيخ، علي احمـــد، عبداللطيف، رياض احمـد، غلام رسـول، علي بخش، خادم حسـين، راشـد حسـين، امـداد علي، هريچنـد، عبدالســتار شــيخ □ علي گــوهر شــيخ کي گرفتــار ڪري ورتو. جڏهن ته ٻين جي گرفتاري لاءِ ڇاپا هنيا ويــا. ان ڏينهن تي دادو جي اينــٽي ڪرپشــن آفيس اڳيان ديسي ساخت جي بم جـو ڌمـاڪو ٿيـو. جنهن

سبب آس پاس خوف پکـڙي ويـو. شـهر □ مختلـف هنـڌن تي احتجـاجي جلـوس کـڍيا ويـا. خـيرپور □ وکيلن علامـــتي بـــک هڙتـــال کـــئي □ عـــدالتي کاررواين جو بائيکاٽ کيو. شهر □ مختلـف هنـڌن تي شاگردن □ عام شهرين احتجاجي مظاهرا کيـا. خـيرپور نـاٿن شـاهه □ شـهرين □ شـاگردن گـڏجي احتجـاجي مظـاهرو کيـو □ حکـومت خلاف نعـري بازي کئي. جـڏهن تـه شـهرين شـاگردن جي قتـل عام تي هڙتال کري کاروبار بنـد رکيـو. راڻيپـور □ شاگردن طرفان احتجاجي جلوس کڍيو ويو. جنهن □ بعد □ وڏي انگ □ شهري شريک ٿي ويـا. جلـوس □ شامل ماڻهن حکومت خلاف زبردسـت نعربـازي کـئي. شـهرين پنهنجـو کاروبـار بنـد رکي هڙتـال کـــئي. هنگورجـــا □ شـــاگردن □ پـــورهيتن گـــڏيل احتجـــاجي مظـــاهرو کيـــو. جنهن □ دکانـــدار بـــه کاروبار بنـد کـري شـريک ٿيـا. جـڏهن تـه هڙتـال سبب ٽرانسپورٽ به بند رهي.

23 آکٽوبر 1984ع

هن خوني سانحي خلاف 23 آکٽوبر 1984ع تي سڄي سنڌ جي 12 شهرن □ هڙتـال کـئي وئي □ لڳ ڀڳ 25 شهرن □ احتجاجي مظاهرا کيـا ويـا. کــراچي جي ســنڌ ميــڊيکل کــاليج □ اين اي ڊي يونيورسٽي □ شاگردن احتجاجي مظاهرا کيـــا. جن کي ڇڙوڇـــڙ کـــرڻ لاءِ پـــوليس 2 کلاکن تـــائين شاگردن مٿان ڳوڙها آڻيندڙ گئس جي شيلنگ کئي. سنڌ ميڊيکل کاليج جا شاگرد کاليج جي ڇت تـان 2 کلاکن تائين پوليس مٿان پٿر بـازي کنـدا رهيـا.

ان دوارن پوليس جي ڳوڙها گئس جا ڪجهه شيل اسپتال جي وارڊن ۾ وجي ڪريا، جنهن سبب مريضن ۾ خاص ڪري عورتن جي وارڊ ۾ ڀڄڊوڙ پئجي وئي. ان دوران رستي تي ٽريفڪ بند رهي. بعد ۾ پوليس 4 شاگرد گرفتار ڪري ورتا. جن ۾ 2 سنڌ ميڊيڪل ڪاليج ۽ 2 دائود انجنيئرنگ ڪاليج جا شاگرد شامل هئا. اين اي ڊي يونيورسٽي ۾ به پوليس پٿراءُ ڪندڙ شاگردن مٿان ڳوڙها آڻيندڙ گئس جي شيلنگ ڪئي. احتجاج دوران ڪجهه شاگرد روڊ تي نڪري آيا، جنهن سبب ٽريفڪ معطل ٿي وئي. پوليس يونيورسٽي جي هڪ ڊزن شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو.

ميرپور خاص ۾ هزارين شاگردن ۽ عام شهرين سيشن ڪورٽ جي اڳڻ تي گڏ ٿي شهيد شاگردن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي. جنهن بعد احتجاجي جلوس ڪڍيو ويو. مظاهرين سرڪاري آفيسن تي حملا ڪيا، جنهن سبب حبيب بئنڪ کي ڪافي نقصان رسيو. سڄي شهر ۾ ڪاروبار بند رهيو ۽ ٽريفڪ به معطل رهي. پوليس 7 شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو. دادو ۾ پوليس 3 ڇڙن کي پيتين تي نعرا لکڻ جي الزام هيٺ گرفتار ڪري ورتو. شهر جي مکيه سرڪاري آفيسن آڏو فوج جو پهرو بيهاريو ويو. شهر ۾ پئي ڏينهن به 5 هنڌن تي ديسي بمن جا ڌماڪا ڪيا ويا. هڪ ڌماڪو صبح جو 10 وڳي ڌاري ريلوي روڊ تي پوليس ٺاڻي جي سامهون ڪيو ويو. رات جو ڪجهه ماڻهن سرڪاري بسن کي نقصان رسايو. پوليس

ان الزام هيٺ 8 ڄڻن تي ڪيس داخل ڪري 2 ڄڻن کي گرفتار ڪري ورتو.

حيدرآباد انڊس گئس ايمپلائيز يونين جي اسٽاف طرفان شهيد ٿي ويل شاگردن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي وئي. جڏهن ته حيدرآباد شهر مختلف هنڌن تي احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. پوليس 6 ڄڻن کي گرفتار ڪري ورتو. لاڙڪاڻي شاگردياڻين طرفان جلوس ڪڍيو ويو، جلوس شهر گشت ڪيو فوجي حڪومت خلاف نعري بازي ڪئي. شهرين احتجاج طور شهر جو ڪاروبار بند رکيو. ان کان سواءِ سنڌ جي هيٺين شهرن پڻ جلوس ڪڍيا ويا شهرين احتجاجن هڙتال ڪري ڪاروبار بند رکيو. انهن شهرن پيان سيد آباد، شهدادڪوٽ، قمبر، وارهه، رتوديرو، سن، ڏوڪري، ماتلي، سڪندرآباد، بکر جمالي، مورو، خيرپور، جوهي. راڻيپور، خيرپور ناٿن شاهه، کنب، پڊعيدن، رسول آباد، ڊرب ميهر شاهه، سڪرنڊ، هنگورجا، سوپوديرو، ٺري ميرواهه، ٽنڊو محمد خان ٽنڊو ڄام شامل آهن.

<u>24 آڪٽوبر 1984ع</u>

سنڌ ٿوڙهي ڦاٽڪ واري سانحي خلاف تحريڪ جيئن پوءِ تيئن وڌندي رهي. سنڌ جي صورتحال تي ويچار ڪرڻ لاءِ اسلام آباد اعلى سطحي اجلاس گهرايو ويو. جنهن شاگردن جي هلچل کي منهن ڏيڻ لاءِ ويچار ڪيو ويو. سنڌ يونيورسٽي انتظاميه طرفان تحريڪ جي شدت کي نظر رکندي فرسٽ پروفيشنل ايم بي بي ايس

جو ساليانو امتحان جيڪو 5 نومبر کان شـروع ٿيڻـو هو، ان کي 26 نومبر تائين ملتوي ڪيـو ويـو. ضـلعي ڪائونسل حيدرآباد طرفـان 25 آڪٽـوبر تي منعقـد ٿيندڙ تقريري مقابلو به ملتوي ڪيو ويو.

جيئي سـنڌ اسـٽوڊنٽس فيڊريشـن (جسـاف) جي سـڏ تي 24 آڪٽـوبر 1984ع تي ڪـارو ڏينهن ملهائڻ جي اپيل ڪئي وئي هـئي. جنهن جي جـواب ۽ سچي سنڌ جي تعليمي ادارن، ڪاروبـاري ادارن، دڪانن ۽ گهرن مٿان ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا. ماڻهن ٻانهن تي ڪاريون پـٽيون ٻـڌي شـهيدن جي غائبانـه جنازي جون نمازون ادا ڪيون. 24 آڪٽوبر تي سنڌ جي تقـريبن 25 شـهرن ۾ مڪمـل شـٽربند هڙتـال ڪئي وئي. مختلف شـهرن ۾ پبلڪ ٽرانسـپورٽ بـه بند رهي. سکر ۾ شاگردن ۽ عـام شـهرين طرفـان ڪارو ڏينهن ملهايو ويـو، ٻـانهن تي ڪـاريون پـٽيون ٻڌي تعليمي ادارن تي ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا، شهر ۾ احتجـاجي جلـوس پڻ ڪـڍيا ويـا. ميهـڙ ۾ ڪـارو ڏينهن ملهايو ويو. احتجاج دوران پوليس 3 نوجـوانن هرهڪ محمد علي سومرو، سـميع اللـه ڪلهـوڙو ۽ نواب لغاري کي گرفتار ڪـري ورتـو. سـن شـهر ۾ ڪارو ڏينهن ملهـايو ويـو، عـام شـهرين ۽ شـاگردن سائين جي ايم سيد جي اڳواڻي ۾ جلـوس ڪـڍيو ۽ بعد ۾ شهيدن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪـئي وئي. احتجــاج دوران پــوليس 3 ڪــارڪنن هــرهڪ فخرالدين ميمڻ، غلام محمد، محمد نواز جوئي کي گرفتار ڪري ورتو. ساڳي طرح ٺٽي ۾ شـهيدن جي غائبانــه جنــازي جي نمــاز ادا ڪــئي وئي، شــهرين

گهرن تي ڪارا جهنڊا چاڙهي پانهن تي ڪاريون پٽيون ٻڌيون. شهرين احتجاجي جلوس به ڪڍيو. احتجاج دوران پوليس استادن عبدالرحمان گهراٽي، محمد اسماعيل ميمڻ ۽ ڪاليج جي هڪ ليڪچرار کي گرفتار ڪري ورتو.

راڌڻ ۾ جساف جي اپيل تي ڪارو ڏينهن ملهايو ويو. احتجاج دوران پوليس 2 شاگردن ۽ 8 عام شهرين کي گرفتار ڪري ورتو. خيرپور ناٿن شاهه ۾ پڻ ڪارو ڏينهن ملهايو ويو. شهرين حڪومت خلاف احتجاجي جلوس ڪڍيو. جنهن ۾ عوام جي وڏي انگ شرڪت ڪئي. حيدرآباد شهر ۾ به جساف جي سڏ تي ڪارو ڏينهن ملهايو ويو. شاگردن ۽ شهرين طرفان شهر جي مختلف هنڌن تي احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. سرڪاري ۽ خانگي جڳهين تي ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا. جڏهن ته شهر ۾ جزوي طور هڙتال رهي.

ڪراچي جي اين اي ڊي يونيورسٽي ۾ شاگردن احتجاجي مظاهرو ڪيو. جنهن دوران پوليس ۽ شاگردن ۾ چڪريون ٿيون. پوليس شاگردن کي يونيورسٽي جي احاطي مان نڪرڻ کان روڪڻ لاءِ مٿن ڳوڙها آڻيندڙ گئس جي شيلنگ ڪئي. ڇڪتاڻ سبب رستي تي ٽريفڪ بند ٿي وئي. ڪراچي يونيورسٽي جي شاگردن به جساف جي سڏ تي احتجاجي مظاهرو ڪيو ۽ يونيورسٽي اندر ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا. سنڌ ميڊيڪل ڪاليج ۾ پڻ احتجاجي مظاهرو ڪيو ويو، جتان پوليس 4 شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو. جڏهن ته شاگردن

ڪي هاسٽل خالي ڪرڻ جو حڪم ڏنو ويو. لاڙڪاڻي ۾ جساف جي سڏ تي شهر ۾ هڙتال ڪئي وئي. جنهن سبب ڪاروبار سميت ٽريفڪ به بند رهي. مختلف هنڌن تي احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. شاگرداڻين پڻ احتجاجي جلوس ڪڍيو.

ان ڪان سواءِ سنڌ جي هيٺين شهرن ۾ پڻ ڪارو ڏينهن ملهايو ويو، شاگردن ۽ شهرين احتجاجي مظاهرا ڪيا ۽ شهيد شاگردن جي غائبانه جنازي جي نماز ادا ڪئي وئي. ڪيترن ئي شهرن ۾ هڙتال سبب ڪاروبار ۽ ٽرانسپورٽ بند رهي. انهن شهرن ۾ ڪنب، راڻيپور، کهڙا، گمبٽ، نئو، چتوچنڊ، شهدادڪوٽ، قمبر. وارهه. ڏوڪري، ڪنڊيارو، پڊعيدن، ڀان سيد آباد، ماتلي ۽ جوهي شامل آهن. جساف طرفان دعوی ڪئي وئي ته سندن اپيل تي ملهايل ڪارو ڏينهن انتهائي ڪامياب رهيو، سڄي سنڌ جي شاگرد برادري، پورهيت عوام ۽ قوم پرست ڌرين سندن ڀرپور ساٿ ڏنو.

25 آڪٽوبر 1984ع

ٽوڙهي سانحي خلاف 25 آڪٽوبر 1984ع تي سڄي سنڌ جي گهٽ ۾ گهٽ 20 شهرن ۾ احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا. جن ۾ ٽنڊو جان محمد، ٽنڊو محمد خان، ٽنڊو ڄام، ٽنڊو آدم، سڪرنڊ، سکر، نواب شاهه، خيرپور، پريالوءِ سميت گادي وارو شهر ڪراچي شامل هئا. ڪراچي جي اين اي ڊي يونيورسٽي ۾ احتجاجي جلسو منعقد ڪيو ويو، جنهن ۾ 80 سياستدانن ۽ هزارين شاگردن شرڪت ڪئي.

فوجي حڪومت جي ان قدم خلاف 26 آڪٽوبر 1984ع تي به سنڌ جي تقريبن 10 شهرن ۾ احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا، شهرين هڙتال ڪري ڪاروبار بند رکيو. ٽرانسپورٽرن پڻ احتجاجن سواريون بند رکيون. انهن شهرن ۾ سکر، مورو، دادو، حيدرآباد، بدين، ٽري ميرواهه. ٺٽو ۽ ٻيا شهر شامل هيا.

شهيدن جو چاليهو

ٽوڙهي ڦاٽڪ جي شهيد شاگردن جو چاليهو 27 نومبر 1984ع تي سڄي سنڌ ۾ نهايت جوش ۽ جذبي سان ملهايو ويو. ان ڏينهن تي سڄي سنڌ ۾ احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا ۽ شهرن ۾ هڙتال ڪري ڪاروبار بند رکيو ويو. چاليهي واري ڏهاڙي تي پوليس ڪيترن ئي شهرن ۾ شاگردن جون وڏي پئماني تي گرفتاريون ڪيون. ڪنڊيارو ۾ شهيدن جي چاليهي جي موقعي تي شهر ۾ هڙتال ڪري احتجاجي جلوس ڪڍيو ويو. ٽرانسپورٽرن ڦيٿا روڪ هڙتال ڪئي، پوليس جساف سنڌ يونيورسٽي يونٽ جي نائب صدر عزيز ڏاهري، ايل ايم سي يونٽ جي عبدالرحيم سولنگي، زرعي يونيورسٽي يونٽ جي عبدالرحيم، الطاف شيخ، مشتاق چنڙ ۽ ڊگري ڪاليج ڪنڊيارو جي شاگردن اختيار تونيو، ربن گهانگهري ۽ مختيار گهانگهري کي گرفتار ڪري ورتو. جن کي بعد ۾ نواب شاهه جي فوجي عدالت هڪ هڪ سال قيد جون سزائون ڏنيون. جن کي بعد ۾ 3 مهينن کان پوءِ آزاد ڪيو ويو.

هنگورجا ۾ شهيدن جو چاليهو ملهايو ويو، شهر ۾ احتجاجي جلوس ڪڍڻ بعد جلسو منعقد ڪيو ويو. پوليس ان الزام هيٺ جساف مهراڻ يونيورسٽي ڪاليج نواب شاهه جي شاگردن جبار شيخ، زرعي يونيورسٽي جي ايوب سولنگي، ۽ هنگورجا هاءِ اسڪول جي سني شيخ سميت 3 شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو. فوجي عدالت گرفتار شاگردن سني شيخ ۽ ايوب سولنگي کي احتجاج ڪرڻ جي ڏوهه ۾ سزا ٻڌائي خيرپور جيل موڪلي ڇڏيو. جتي کين 6 مهينا ٻاندي رکيو ويو. خيرپور ميرس ۾ سپاف جي ڪارڪنن فقير اقبال هيسباڻي ۽ سريش ڪمار کي هن سانحي خلاف احتجاج ڪرڻ جي ڏوهه ۾ هڪ هڪ سال قيد بامشقت ۽ 10، 10 ڪوڙن هڻڻ جي سزا ٻڌائي وئي. جڏهن ته جميعت علماءِ اسلام سنڌ جي اڳواڻن محمد اسماعيل ميمڻ، غلام سرور ميمڻ ۽ رياض احمد تي هن سانحي خلاف احتجاج ڪرڻ جي ڏوهه ۾ ڪيس داخل ڪيا ويا. خيرپور پوليس عيد الفطر جي ڏهاڙي تي ان وقت جي وڏي وزير سيد غوث علي شاهه جي اباڻي ڳوٺ ڪاري موري ڪاريون پٽيون ٻڌي احتجاج لاءِ ويندڙ 18 شاگردن کي پڻ گرفتار ڪري ورتو. گرفتار شاگرد وڏي وزير سيد غوث علي شاهه آڏو توڙهي ڦاٽڪ ڪيس ۾ شهيد شاگردن کي انصاف ڏيارڻ لاءِ ۽ گرفتار شاگردن جي آزادي لاءِ احتجاج جي ارادي سان وڃي رهيا هئا ته پوليس کين اتي پهچڻ کان اڳ ئي ڪنپي جيل موڪلي ڇڏيو.

لاڙڪــاڻي ۾ ٽــوڙهي ســانحي جي احتجــاج دوران هڪ فــوجي اهلڪــار تي تشــدد ڪــرڻ جي الزام هيٺ پوليس طرفان 8 شـاگردن مٿـان ڪيس داخـل ڪيـو ويـو، جن کي فـوجي عـدالت طرفـان سـندن غـير موجـودگيءَ ۾ 14، 14 سـال ٽيپ جي سزا ٻڌائي وئي. بعد ۾ سزا ٻڌايل 8 شـاگردن مـان 4 ڄڻن هرهڪ اقبال مهيسـر، اطهـر سـومرو، نـذير سومرو ۽ اصغر شاهه کي گرفتار ڪيو ويو. ٽـوڙهي سانحي خلاف 5 سيپٽمبر 1985ع تي جساف ۽ ٻين شاگرد تنظيمن طرفـان سـپر هـاءِ وي ٽـول پلازهـه وٽ وڏو احتجاجي مظاهرو ڪيو ويو. جتـان پـوليس 28 شـاگردن کي گرفتـار ڪـري ورتـو. جن مـان 8 شاگرد اڳواڻ قادر مگسـي، ذوالفقـار منگي، نـذير منگي، روشن ٻرڙو، جهانگير راهوجو، فتاح سـميجو ۽ ٻن ٻين شاگردن تي ڪيس داخل ڪيا ويا.

<u>شهيد شاگردن جي پهرين ورسي</u>

17 آڪٽوبر 1985ع تي ٽوڙهي ڦاٽڪ سانحي ۾ شهيد ٿي ويل شاگردن جي پهرين ورسـي ۾ قيـد ڪيـل شـاگردن تي فـوجي عـدالت ۾ ڪيس هلائڻ خلاف ڪارو ڏينهن ملهايو ويـو. ڪـراچي ۾ جسـاف جي اپيــل تي مختلــف تعليمي ادارن جي هــزارين شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪري سنڌ اسـيمبلي آڏو احتجاجي مظاهرو ڪري ڌرڻو هنيو. شاگرد سنڌ حڪـومت ۽ اسـيمبلي جي ميمـبرن کـان مطـالبو ڪري رهيا هئـا تـه، ٽـوڙهي ڦـاٽڪ ڪيس ۾ گرفتـار ٿيـل شـاگرد آزاد ڪيـا وڃن. سـندن ڪيس فـوجي

عدالت مان سول عدالت ۾ منتقل ڪيا وڃن. احتجاجي مظاهري ۾ شاگردن جي هٿن تي ڪاريون پٽيون ٻڌل هيون ۽ سندن هٿن ۾ ڪارا جهنڊا ڪنيل هئا. شاگردن سنڌ اسيمبلي جي اجلاس ۾ شرڪت لاءِ ويندڙ ميمبرن ڪي پنهنجي مطالبن تي ٻڌل پمفليٽ ڏنا ۽ ڪانئن گهر ڪئي ته هو سندن مطالبن تي ايوان ۾ آواز بلند ڪن. هي احتجاجي ڌرڻو سنڌ اسيمبلي اجلاس جي اختتام تائين جاري رهيو.

سنڌ اسيمبلي جي اجلاس ۾ 9 ميمبرن هرهڪ لياقت جتوئي، غني درس، ڪوڙل شاهه، سيد محمد شاهه، سردار مقيم ڪوسي، سليم جان مزاري، سردار امتياز ڦلپوٽي ۽ قاضي شفيق گڏيل تحريڪ التوی پيش ڪئي. جنهن ۾ چيو ويو ته ٽوڙهي ڦاٽڪ وارو سانحو هڪ افسوسناڪ واقعو آهي، جنهن ۾ سنڌي شاگردن سان ظلم ٿيو آهي. هنن مطالبو ڪيو ته اهو ڪيس فوجي عدالت بدران سول عدالت ۾ هلايو وڃي. بعد ۾ ايوان ۾ شهيد ٿيل شاگردن لاءِ قل پڙهيا ويا ۽ فاتح خواني ڪئي وئي. ان موقعي تي سنڌ جي وڏي وزير سيد غوث علي شاهه سنڌ اسيمبلي جي ميمبرن ڪي خاطري ڪرائي ته ڪيس سول عدالت ۾ هلايو ويندو ۽ فوجي عدالت ختم ڪئي ويندي.

توڙهي سانحي جي پهرين ورسي جي موقعي تي حيدرآباد ۾ ضلعي ۽ سيشن ڪورٽ جي وڪيلن عدالتي ڪارروائي جو بائيڪاٽ ڪري احتجاجي مظاهرو ڪيو. جنهن ۾ عام شهري ۽

شاگرد به شريڪ ٿيا، ٻئي طـرف شـاگردن طرفـان حيـدرآباد شــهر جي مختلـف علائقن ٿـڌي سـڙڪ، ڪاري موري، لائيڊ چئنل ۾ ٻين هنڌن تي احتجــاجي مظاهرا ڪري ٽائر سـاڙيا ويـا. جنهن سـبب ٽـريفڪ بند ٿي وئي. جڏهن ته نور محمد هاءِ اسـڪول مـان هڪ جلوس ڪڍيو ويو، جنهن کي پوليس هيرآبــاد ۾ ڇڙوڇڙ ڪري ڇڏيو. ڪاري موري مان پــوليس هڪ شـاگرد نــذير ميمڻ ۾ ٻين مختلـف هنـڌن تـان بــه ڪافي شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو،

هالا ۾ جساف جي سڏ تي ڪاروبار بند رهيو، جــڏهن تــه شـاگردن ۾ شــهرين گــڏجي احتجـاجي مظاهرو ڪيو. جتـان پـوليس حسـين بخش ڪوسـي کي گرفتـار ڪـري ورتـو. جنهن بعـد هـالا ڪـاليج ۾ اسڪول جي شاگردن ڪلاسن جـو بائيڪـاٽ ڪـري قومي شاهراهه کي بند ڪرڻ جي ڪوشش ڪــئي. جتان پوليس سيد نبن شاهه، رفيق زمـان ٻجـورو ۾ ميوو ڪوسو سميت 6 شاگرد گرفتار ڪري ورتا.

خيرپور ۾ جساف جي اپيل تي شهر ۾ هڙتال رهي ۾ مختلف هنڌن تي ديسي بمن جا ڌماڪا ڪيـا ويا. خيرپور ضـلعي انـدر پـوليس ڪـاري ڏينهن جي اپيـل تي سـخت حفـاظتي انتظـام ڪيـا هئـا. سـنڌ يونيورســـٽي شــــاهه لطيـــف ڪئيمس خــــيرپور ۾ شـاگردن ڪلاســن جـو بائيڪـاٽ ڪـري احتجـاجي جلوس ڪڍيو. جتان پوليس هڪ شاگرد فدا حســين کي گرفتار ڪري ورتو.

سـڪر ۾ جســاف جي ســڏ تي ڪــارو ڏينهن ملهايو ويو، شهر ۾ مختلف هنڌن تي ديسي بمن جا

ڌماڪا ٿيندا رهيا، هڙتال سبب شهر ۾ ڪاروبار بند رهيو. شهر ۾ سڄو ڏينهن ڇڪتاڻ واري صورتحال جاري رهي. ٽريفڪ جو نظام به متاثر رهيو. سن ۾ محترم جي ايم سيد ٽوڙهي ڦاٽڪ جي سانحي جي ياد ۾ ڪارو ڏينهن ملهائڻ جي موقعي تي ٻانهن تي ڪاريون پٽيون ٻڌيون ۽ گهر مٿان ڪارو جهنڊو ڦڙڪايو. شهر ۾ مڪمل هڙتال رهي. ڪاروبار سميت ٽريفڪ به بند رهي. شاگردن ۽ عام شهرين طرفان احتجاجي جلوس ڪڍيو ويو، دادو ۾ جساف جي اپيل تي شاگردن ۽ شاگردياڻين ڪاليج ۽ ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪيو ۽ ڪاريون پٽيون ٻڌي تعليمي ادارن ۽ گهرن تي ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا. شاگردن طرفان شهر ۾ احتجاجي مظاهرو ڪيو ويو، پوليس انور چانڊئي سميت ڪيترائي شاگرد گرفتار ڪري ورتا. شهر ۾ مختلف هنڌن تي ڪريڪرن جا ڌماڪا ڪيا ويا. شهر ۾ ڪاروبار ۽ ٽرانسپورٽ مڪمل بند رهي.

لاڙڪاڻي ۾ جساف جي اپيل تي مڪمل هڙتال ڪئي وئي، ٽرانسپورٽ پڻ مڪمل بند رهي. جساف گرلز يونٽ جي شاگردياڻين طرفان احتجاجي جلسو ڪيو ويو، ان موقعي تي ٻانهن تي ڪاريون پٽيون ٻڌي قرآن خواني ڪئي وئي ۽ شهيدن لاءِ خيرات جي ماني پڻ ڪئي وئي. چانڊڪا ميڊيڪل ڪاليج ۽ ڊگري ڪاليج جي شاگردن ڪلاسن جو بائيڪاٽ ڪري تعليمي ادارن جي عمارتن تي ڪارا جهنڊا ڦڙڪايا ويا. ان کان سواءِ وڪيلن طرفان عدالتي ڪارروائي جو بائيڪاٽ

ڪـري احتجـاج رڪـارڊ ڪرايـو. جـڏهن تـه چانـڊڪا اسـپتال جي ڊاڪـٽرن بـه احتجـاج طـور ٻـانهن تي ڪاريون پٽيون ٻڌيون. شـهر جي مختلـف هنـڌن تي ديسـي بمن جـا ڌماڪـا ڪيـا ويـا. جنهن سـبب 7 شهري زخمي ٿي پيـا. ڊگـري ڪـاليج لاڙڪـاڻي جي شاگردن احتجاجي جلـوس ڪـڍي ريلـوي پـٽڙي تي ڌرڻو هـنيو. جنهن سـبب ريلـوي ٽـريفڪ معطـل ٿي وئي. شاگردن لاڙڪاڻي کان جيڪب آباد ويندڙ ٽرين کي زبردسـتي بيهـاري عملي کي ريـل گـاڏي واپس ڪـاهي وڃڻ تي مجبـور ڪيـو. جنهن بعـد پـوليس ريلـوي ٽـريڪ تـان ڌرڻـو ختم ڪـرائڻ لاءِ شـاگردن مٿــان فائرنــگ ڪــري ڏني. جنهن 2 شــاگرد 21 سالن جو دين محمد ڪانڌڙو 18 سالن جـو امـير علي شــاهه زخمي ٿي پيــا. (جن مــان امــير علي شـاهه 25 آڪٽـوبر 1985ع تي زخمن جـا تـاب نـه سهندي شهيد ٿي ويو. سـندس جسـم 5 گوليـون لڳيـون هيـون.) پـوليس جي فائرنـگ بعـد مچريـل شاگردن ٽرين مٿـان پـٿراءُ ڪـري ڏنـو ٽـرين جي ٽڪيت چيڪــر کي اغــوا ڪــري ورتــو. جنهن کي پوليس 2 ڪلاڪن بعد بازياب ڪرائي ورتو.

ڪنــڊيارو جســاف جي ســڌ تي ڪــاليج اسڪول جي شاگردن ڪلاسن جـو بائيڪـات ڪـري احتجـاجي مظـاهرو ڪيـو. شـهر هڙتـال سـبب ڪاروبار مڪمل بنـد رهيـو. ٽرانسـپورٽ بـه جـزوي طـور بنـد رهي. شـهرين ٻـانهن تي ڪـاريون پـٽيون ٻـڌي گهـرن تي ڪـارا جهنـڊا ڦڙڪـائي احتجـاج رڪـارڊ ڪرايـو. ان ڪـان سـواءِ مختلـف شـهرن

کــارو ڏينهن ملهــائي کاروبــار بنــد رکيــو ويــو ۽ احتجاجي مظاهرا پڻ کيا ويـا. انهن شـهرن ۾ ٽنـڊو آدم، هنگورجــا، ســيتا روڊ، پڇــاري ڳــوٺ، ٽــرڙي محبت، راڌڻ، ميهڙ، نوشهرو فيروز، گمبٽ، جهـوک شريف، بدين، مورو ۽ نواب شاهه شامل آهن.

شهيد شاگردن جي سوانح

شهيد عبدالمالک خشک

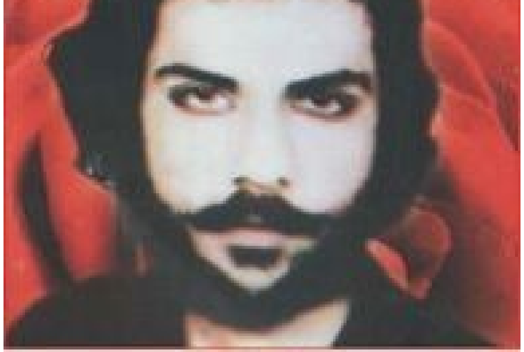

شـــــهيد عبـــــدالمالک

خشڪ جو جنم 20 جون 1964ع تي محمد عيسى خشڪ جي گهر ٿيو. پاڻ ڳوٺ درويش تعلقي گهوڙاٻاري ضلعي ٺٽي جو رهواسي هيو. پاڻ پرائمري کان انٽر سائنس تائين تعليم ٺٽي حاصل ڪئي، بعد انجنيئرنگ جي تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ مهراڻ يونورسٽي آف انجنيئرنگ ڄامشورو داخلا ورتي. شهيد عبدالمالڪ خشڪ اڃا انجنيئرنگ جي ٻئي سال جو شاگرد هيو جو، پاڻ 20 سالن جي ڀوهه جواني ٺوڙهي ڦاٽڪ جي پٿريلي ميدان تي پنهنجن ٻين ساٿين سميت 17 آڪٽوبر 1984ع تي شهيد ڪيو ويو.

شهيد عبدالمالڪ خشڪ جيئن ته هڪ قومپرست خاندان جنم ورتو، ان ڪري پاڻ ننڍي هوندي کان ئي قومي ڪمن ڀهرو وٺڻ شروع ڪيائين پنهنجي ٻين قومپرست ڀائرن جي نقش قدم تي هلندي نصابي تعليم سان گڏ نظرياتي فڪري تعليم به حاصل ڪرڻ شروع ڪئي. سندس ننڍي هوندي جي سياسي شعور ذهني پختگي جو اندازو ان مان لڳائي سگهجي ٿو ته جنهن وقت پاڻ اڃا 4 جماعت جو شاگرد هيو ته اسڪول ملهائجندڙ 4 مارچ جي ڏينهن تي ٿيندڙ احتجاجي جلسي نه صرف وڏي چڙهي حصو ورتو پر ان جلسي تقرير پڻ ڪيائين. ان ننڍي عمر به هو پنهنجي اسڪول جي ٻين شاگرد ساٿين قومي جذبو جاڳائڻ لاءِ ڪم ڪندو رهيو.

شهيد مالڪ خشڪ جڏهن نائين درجي پڙهندڙ هيو ته انهن ڏينهن 2 آڪٽوبر 1978ع تي

نواب شاهه ۾ هڪ سنڌي نياڻي شيرين سـومرو تي هڪ فوجي آفيسر طرفان مجرماڻو حملو ڪيو ويو. جنهن جي خلاف سڄي سـنڌ ۾ احتجـاج شـروع ٿي ويــو. پــاڻ بــه ان جدوجهــد ڪــان پاسـيرو رهي نــه ســـگهيو. هن پڻ ان واقعي خلاف ٺـــٽي جي هـــاءِ اسڪول ۾ ڪلاسن جو بائيڪـاٽ ڪرايـو ۽ هڪ وڏو احتجــاجي مظــاهرو بــه ڪرايــو. جنهن تي فــوجي حڪــومت مٿس ســخت نــاراض ٿي پــئي ۽ شــهيد مالڪ خشڪ ۽ سندس ٻين شاگرد ساٿين ڪي حــق ۽ سچ جي راهــه تــان هٽــائڻ لاءِ مٿن بس ڪي اغـوا ڪــرڻ جــو ڪيس مڙهيــو ويــو. ان ســان گــڏ ڪيس اسڪول مان ٽن سالن لاءِ رسٽيڪيٽ به ڪيــو ويــو. مٿن ٺـٽي جي فـوجي عـدالت ۾ ڪيس هلائي 9، 9 مهينا قيد جي سزا ڏني وئي. فوجي عدالت طرفان سزا ملڻ وقت شهيد مالڪ خشڪ جي عمر صرف 14 ســال هــئي. پــاڻ ننــڍي عمــر ۾ پــوليس تشــدد برداشت ڪندو، ٺٽي جي ضلعي جيــل ڪــان ســينٽرل جيل حيدرآباد ۾ آڻي بنـد ڪيـو ويـو. جـتي ڪيس بنـد وارڊ ڪيـو ويـو. حيـدرآباد سـينٽرل جيـل مـان ڪيس ڪراچي جي لانڍي جيل ۾ آڻي قيد ڪيو ويو. فوجي عدالت جي هن فيصلي خلاف شـهيد مـالڪ خشـڪ جي والدين سنڌ هـاءِ ڪـورٽ ۾ اپيـل داخـل ڪـئي. جنهن بعد سنڌ هاءِ ڪورٽ نه صرف ڪيس 6 مهينن بعد آزاد ڪــرڻ جـو حڪم جـاري ڪيـو، پـر سـندس رسٽيڪيشن آرڊر به واپس ورتا ويا.

شهيد مالڪ خشڪ جڏهن ميٽرڪ ۾ پهتـو تـه هن باقاعدي سنڌ جي قومي سياســت ۾ ڀهـرو وٺڻ

لاءِ سـنڌي شـاگردن جي قومپرسـت تنظيم جيـئي سنڌ اسٽوڊنٽس فيڊريشن ۾ شموليت اختيار ڪـئي. ميٽرڪ پاس ڪرڻ بعد ٺٽي جي ڪاليج ۾ انـٽر پـري انجنيئرنـگ ۾ داخلا ورتي. ان دوران بـه سـندس قومي حقن جي حاصلات لاءِ جدوجهـد جـاري رهي. ان جدوجهـد دوران ڪـاليج واري عرصـي ۾ پـاڻ 2 پيرا جيل موڪليو ويو. ٺٽي ڪاليج مان انٽرميـڊيئيٽ ڪـرڻ بعـد هن ڄامشـورو ۾ مهـراڻ انجنيئرنـگ يونيورسـٽي ۾ داخلا حاصـل ڪـئي. جيڪـا ان وقت قوم پرست شاگردن جي جدوجهد جو مرڪز هـئي. جـتي هن قـومي تحـريڪ ۾ وڌي چـڙهي بهـرو وٺڻ شـروع ڪيـو. هن سـنڌ جي حقن لاءِ ٻين شـاگرد سـاٿين سـان ڪلهـو ڪلهي ۾ ملائي ڪم ڪـرڻ شـروع ڪيـو. ان ئي عرصـي ۾ پـاڻ نظريـاتي ۽ فڪري تعليم حاصـل ڪـرڻ لاءِ مطـالعو پڻ شـروع ڪيو. جنهن منجهس وڌيڪ ذهني پختگي پيـدا ڪـئي ۽ سندس سياسي شعور ۾ واڌ آندي. پاڻ ان دور ۾ پنهنجي تنظيم سان انتهائي سچو ۽ مخلص رهيـو ۽ قـومي فڪـر کي سـنڌي عـوام تـائين پهچـائڻ لاءِ سخت محنت ۽ مشـقت ڪنـدو رهيـو. ان جدوجهـد دوران ڪيس ڪيـترين ئي تڪليفـون آڏو آيـون، پـر پاڻ ثابت قـدمي سـان انهن سـان منهن مقابـل ٿي پنهنجي جدوجهد جاري رکي. جڏهن به سـنڌي قـوم ۽ قومپرست سنڌي شاگردن تي ڏکيا ڏينهن آيـا تـه هن انهن کي وڏي بهادري ۽ جرئت سـان منهن ڏنـو ۽ سـنڌ دشـمن قـوتن ۽ حڪمـرانن سـان سـخت چوٽون کاڌيون.

جـڏهن 26 مـئي 1983ع تي پـوليس مهـراڻ يونيورسـٽي جي شـاهه لطيـف هاسـٽل تي چڙهـائي ڪئي تـه ان دوران فائرنـگ ۾ هڪ شـاگرد احسـان ميمڻ شهيد ٿي ويو تـه پـوليس جي ان عمـل خلاف جدوجهد ۾ شهيد مـالڪ خشـڪ پنهنجي ٻين سـاٿين سان شريڪ رهيو. جڏهن جساف طرفان 26 مـئي 1984ع تي سنڌ يونيورسـٽي ۾ شهيد احسـان ميمڻ جي پهرين ورسـي ملهـائڻ جـو اعلان ڪيـو ويـو تـه حڪـومت ان ڪي روڪـرائڻ لاءِ سـڄي يونيورسـٽي جــو پــوليس ذريعي گهــيراءُ ڪــري ورتــو. پــوليس جســـاف جي شـــاگردن ڪي گرفتـــار ڪـــرڻ جي ڪوشش ڪئي ته شـهيد مـالڪ خشـڪ پنهنجن ٻين ساٿين ڪي پوليس گهيراءُ مان ڪاميابي سان بچائي محفوظ هنڌ تي پهچايو. جنهن سـبب حڪـومت جـو شاگرد قيادت ڪي گرفتار ڪـرڻ جـو منصـوبو بـري طرح ناڪام ٿي ويو.

جڏهن سنڌ دشمن قوتن سنڌي شاگردن جي حـــق پرســـت آواز ڪي دٻـــائڻ لاءِ تعليمي ادارن ۾ پنهنجي پاڙيتو تنظيمن طرفان مسـلح حملا ڪـرائڻ شروع ڪيا ته هن پنهنجي ٻين ساٿين سان گـڏ انهن ڪي ناڪـام ڪـرڻ لاءِ ڪـردار ادا ڪيـو. 14 آگسـٽ 1984ع تي جڏهن سنڌ ميڊيڪل ڪاليج ڪــراچي ۾ ســنڌ دشـــمن شـــاگرد تنظيم جي غنـــدن ســـنڌي شاگردن تي هٿيـارن سـان حملـو ڪيـو تـه ان وقت شهيد عبدالمالڪ خشڪ سنڌي شاگردن ڪي غنــدن کان بچائڻ ۾ پنهنجي ٻين ساٿين سـان پهـرين صـف ۾ شـامل هيـو. اکين ڏٺن شـاهدن مطـابق سـنڌي

شاگردن کي غنڊن کان تحفظ ڏيڻ وارين ڪوشش ۾ هن وڏو ڪردار ادا ڪيو. ان ئي ڏوهه هيٺ پوليس سنڌي شاگردن تي حملو ڪندڙ غنڊن بدران شهيد مالڪ خشڪ سميت ٻين شاگردن کي گرفتار ڪري ورتو. جن کي بعد ۾ آزاد ڪيو ويو. شهيد مالڪ خشڪ پنهنجي شهادت کان 2 ڏينهن اڳ شاگردن جي هڪ گڏجاڻي کي خطاب ڪندي چيو هو ته "سنڌي قوم جو مستقبل بندوق جي ناليءَ ۾ آهي. اسان کي اڳتي وڌڻو آهي. بندوق جو ٽريگر دٻائي پنهنجو مستقبل ماڻڻو آهي. چاڪاڻ جو بندوق سان ئي ظلم ختم ڪري امن قائم ڪري سگهبو آهي." پاڻ اها تقرير جساف طرفان مهراڻ يونيورسٽي ڄامشوري جي شاهه لطيف هاسٽل ۾ 15 آڪٽوبر 1984ع تي ڪوٺايل هڪ جلسي ۾ ڪئي هئي. جيڪا تقرير سندس آخري تقرير ثابت ٿي. جنهن جا پڙاڏا تيستائين سنڌ جي فضائن ۾ گونجندا رهندا، جيستائين سنڌ ۾ سنڌي سلامت آهن.

شهيد انور عباسي

شهيد انور علي عباسي 12 آگسٽ 1962ع تي ڳوٺ پڪو، تعلقي قمبر ضلعي لاڙڪاڻي علي محمد عباسي جي گهر جنم ورتو. پاڻ پرائمري اسڪول پنهنجي هوشياري اورچائي سبب 5 سالن جو ڪورس ٽن سالن پورو ڪري 1972ع سيڪنڊري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ هاءِ اسڪول وڳڻ داخل ٿيو. جتان پاڻ 1977ع ميٽرڪ پاس ڪري گورنمينٽ ڊگري ڪاليج دادو داخلا ورتي. هن ڊگري ڪاليج مان انٽرميڊيٽ جو امتحان پري انجنيئرنگ گروپ 1979ع پاس ڪري اعلى تعليم لاءِ 1980ع سنڌ يونيورسٽي داخلا حاصل ڪئي. جتي اجا تعليم حاصل ڪري رهيو هو ته 17 آڪٽوبر 1984ع

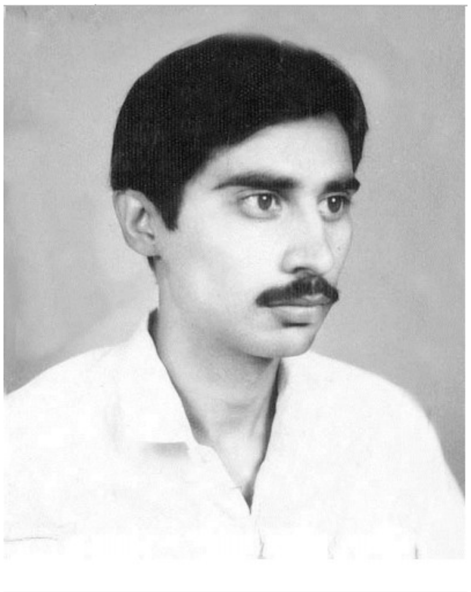

تي تــوڙهي ڦــاٽک وٽ پنهنجن ٻين ســاٿين ســميت فوجي اهلڪارن جي فائرنگ شهيد ٿي ويو.
شهيد انور عباسي کي ننڍي هونــدي کــان ئي وٺي سنڌ جي سياست دلچسپي هوندي هــئي. ان سان گڏ کيس ادب سان به چاهه هيو. شــروع کــان ڪچيون ڦڪيون تحريرون لکڻ شروع ڪيــائين. جن اڳتي هلي کيس سٺو ليکڪ بڻائي ڇڏيو. پر بي رحم موت سندس ان ذهــني اوســر کي پنهنجي چنــبي آڻي هميشه لاءِ ماٺ ڪري ڇڏيو.
شهيد انور عباســي پنهنجي شــهادت کــان اڳ “ڳـــوٺ وڳڻ جي تـــاريخ” تي ٿيســـز لکي، ســـنڌ يونيورسٽي جمع ڪرائي. پاڻ سٺو ڪالم نگــار پڻ هيــو. هن مــاهوار رســالي “ســنڌو” ڪــالم لکڻ شــروع ڪيــا. اپريــل 1983ع کيس جيــئي ســنڌ تحريڪ سان لاڳاپيل ٻارڙن جي تنظيم “لطيف ادبي سنگت” جو جنرل سيڪريٽري چونڊيو ويــو. پــاڻ ان عهدي تي شهادت جي وقت تائين ڪم ڪندو رهيــو. شهيد انور عباســي جــڏهن ڪــاليج داخلا ورتي تــه پاڻ باقاعــدي سياســت بهــرو وٺڻ شــروع ڪيــو جيئي سنڌ اسٽوڊنٽ فيڊريشن ميمبر شپ حاصل ڪئي. بعد سنڌ يونيورسٽي تعليم حاصل ڪــرڻ دوران جســاف طرفــان کيس شــهيد هوشــو شــيدي هاسٽل جي يونٽ جو آرگنائيزر ضلعي ڪائونســل جو ميمبر مقــرر ڪيــو ويــو. هــو 17 آڪتــوبر تي بي ڪام آنرز سال ٽئين جو آخري پيــپر ڏئي پنهنجي ٻين ساٿين سان گڏ بسن سوار ٿي لاڙڪاڻي شــاهه لطيف جي جشن شرڪت لاءِ وڃي رهيــو هــو تــه

ٽوڙهي ڦاٽڪ جي ميدان تي فوجي ڪارروائي ۾ شهيد ٿي ويو. فوج طرفان سندس مڙهه لاوارث قرار ڏئي، واپڊا ڪالوني ڄامشوري جي قبرستان ۾ دفن ڪرايو ويو. جڏهن سندس والد کي پٽ جي شهادت ۽ لاوارث ڪري دفنائڻ جي خبر پئي ته پاڻ اهو چئي سندس لاش ڄامشوري جي سرزمين ۾ ئي رهڻ ڏنو ته "سنڌ جو چپو چپو اسان جو آهي، ان ڪري مان پنهنجي پٽ جو مڙهه تدفين لاءِ ڳوٺ ڪڍائي نه ويندس." شهيد انور عباسي ڀرپور جواني ۾ شهادت جو جام پيتو. جيڪا جواني املهه ۽ بي مثال هوندي آهي.

شهيد ذڪريا ميمڻ

شهيد ذڪريا ميمڻ 7 فيبروري 1962ع تي مرحوم غلام مصطفى ميمڻ جي گهر ضلعي ٺٽي جي دڙي شهر ۾ جنم ورتو. پاڻ پرائمري تعليم دڙي مان حاصل ڪرڻ بعد 1977ع ۾ ميٽرڪ جي تعليم ميرپور بٺوري جي هاءِ اسڪول مان حاصل ڪري گورنمينٽ ڪاليج سجاول ۾ داخلا ورتي. جتان انٽر سائنس ڪرڻ بعد 1980ع ۾ مهراڻ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ داخلا

ورتي. اجا پاڻ انجنيئرنگ جي ٻـئين سـال □ پڙهنـدڙ هو ته ٿوڙهي ڦاٽڪ وٽ 22 سالن جي ڦوهه جواني □ فوج جي ڪـارروائي دوران شـهيد ٿي ويـو. ڪيس آلين اکين سان اباڻي ڳوٺ دڙي □ مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو.

شهيد ذڪريا ميمڻ ننڍي هوندي کان ئي وڏي حساس طبيعت جو مـالڪ □ سياسـت □ دلچسـپي رکنـدڙ هـو. اسـڪولي دور کـان وٺي ڪـاليج واري عرصي تائين پاڻ سنڌ جي مسئلن □ مشڪلاتن جي خـاتمي لاءِ جدوجهـد □ جسـتجو ڪنـدو رهيـو. پـاڻ عملي سياست □ تڏهن ٻهـرو وٺڻ شـروع ڪيـائين، جـڏهن انـٽر ڪـرڻ بعـد ڄامشـوري جي مهـراڻ يونيورسـٽي □ قـدم رکيـائين. شـاگرد سياسـت □ سندس پهريـون انتخـاب شـاگرد تنظيم جيئي سـنڌ اسـٽوڊنٽ فيڊريشـن ٻـڻي □ پـاڻ ان جـو باقاعـدي ميمبر ٿي ڪم ڪرڻ لڳـو. جـڏهن 1981ع □ زبيـده گرلز ڪاليج □ ان جي هاسٽل تي پنجـابي شـاگردن جي تنظيم نيو سنڌي اسٽوڊنٽس آرگنائيزيشـن (اين ايس ايس او) جي غنـــڊن حملي ڪـــري ســـنڌي شاگرديائين کي تشدد جو نشانو بڻايو □ ڦرلٽ ڪئي تـــه جســاف ان عمــل خلاف ســخت احتجــاج □ مزاحمت ڪئي. جساف طرفان اعلان ڪيو ويـو تـه اين ايس ايس او جي هٿياربنـد شـاگردن کي سـنڌ جي مڙني ڪاليجن □ يونيورسـٽين □ داخـل ٿيڻ نـه ڏنو ويندو. تنظيم جي ان فيصلي تحت ذڪريا ميمڻ پنهنجن ٻين تنظيمي ســاٿين ســان گــڏجي مهــراڻ يونورســٽي □ اين ايس ايس او جي شــاگردن جي

داخلا بند ڪرائڻ لاءِ ڪوششون وٺڻ شروع ڪيون. جنهن سبب مهراڻ يونيورسٽي جي انتظاميه طرفان کيس 26 نومبر 1981ع تي رسٽيڪيٽ ڪيو ويو ۽ پوليس سندس گرفتاري جا حڪم جاري ڪيا. بعد ۾ کيس 22 ڊسمبر 1981ع تي اشتهاري ڦوهاري قرار ڏنو ويو. سندس اشتهاري ڦوهاري هجڻ بابت اخبارن ۾ اشتهار شايع ڪرائي، هن ۽ سندس ساٿين جي گرفتاري لاءِ خاص پوليس پارٽيون تشڪيل ڏنيون ويون. جڏهن ذڪريا ميمڻ جي تعليم جو سلسلو رڪجي ويو ته هن سجاول جي هڪ خانگي اسڪول ۾ ماستري جي نوڪري حاصل ڪري ورتي. نيٺ 3 جون 1982ع تي پوليس کيس گرفتار ڪري ورتو ۽ کيس حيدرآباد سينٽرل جيل ۾ قيد رکيو ويو. جتان کيس 27 آڪٽوبر 1982ع تي ضمانت ملڻ بعد آزاد ڪيو ويو. جساف پنهنجي 35 ڪارڪنن جي يونيورسٽي مان رسٽيڪيشن آرڊر واپس ڪرائڻ لاءِ جدوجهد شروع ڪري ڏني ۽ تنظيم جي هڪ فيصلي تحت يونيورسٽي جي شاگردن رضاڪاراڻه طور پاڻ کي رسٽيڪيٽ ڪرائڻ لاءِ انتظاميه کي درخواستون ڏنيون. جنهن بعد يونيورسٽي انتظاميه شاگردن جي دٻاءَ ۾ اچي اهو فيصلو واپس ورتو. اهڙي طرح آگسٽ 1984ع ۾ شهيد ذڪريا ميمڻ سميت ٻين رسٽيڪيٽ ٿيل شاگردن جي داخلا بحال ڪئي وئي. شهيد ذڪريا ميمڻ شهادت جي ڏهاڙي تائين سنڌ جي حقن لاءِ جساف جي پليٽ فارم تان جدوجهد ۾

جستجو جاري رکي. آخرڪار ان ئي جدوجهد دوران پنهنجي جان سنڌ ڌرتي مٿان واري امر ٿي ويو.

شهيد امان الله وسطڙو

شهيد امان الله وسطڙو 1958ع ۾ ڳوٺ مچر تعلقي نوشهرو فيروز ضلعي نواب شاهه ۾ حزب الله وسطڙو جي گهر ۾ جنم ورتو. پاڻ ابتدائي تعليم مورو مان حاصل ڪئي، جنهن بعد 1976ع ۾ ميٽرڪ تائين تعليم سنجهوري ضلعي سانگهڙ ۾ حاصل ڪئي. پاڻ تعليم جو عمل مختلف شهرن ۾ مڪمل ڪيو، ان جو سبب سندس والد جو سرڪاري ملازم هجڻ هيو. ان ڪري والد جي مقرري واري جاءِ تي سندس تعليم جاري رهندي آئي. امان الله وسطڙو ميٽرڪ ڪرڻ بعد فرسٽ ايئر آرٽس ۾ داخلا ورتي ۽ 1978ع ۾ گورنمينٽ ڊگري ڪاليج رتوديرو مان انٽر آرٽس جو امتحان پاس ڪيو. ان بعد وري پاڻ انٽر سائنس ۾ تعليم

حاصل ڪرڻ لاءِ پيو پيرو شهدادڪوٽ ڪاليج ۾ داخل حاصل ڪري، اتان 1981ع ۾ انٽر سائنس ۾ پاس ڪئي. امان الله وسطڙو انٽر ڪرڻ بعد جيالاجي ۾ بي ايس سي آنرز ڪرڻ لاءِ سنڌ يونيورسٽي ۾ داخلا حاصل ڪئي. پاڻ اجا ٻئي سال جو امتحان ئي ڏنو ته ٺوڙهي ڦاٽڪ وٽ فوج جي ڪارروائي ۾ سنڌ تان قربان ٿي ويو.

شهيد امان الله وسطڙو سياسي زندگي جي شروعات 1981ع کان شهدادڪوٽ ڪاليج ۾ پڙهڻ دوران ڪئي. پاڻ انهن ئي ڏينهن ۾ قومپرست شاگرد تنظيم جساف ۾ شموليت اختيار ڪئي. هو 1983ع ۾ جساف سنڌ يونيورسٽي يونٽ جو نائب صدر چونڊيو ويو. بعد ۾ ساڳي يونٽ جو قائم مقام صدر مقرر ڪيو ويو. شهيد امان الله وسطڙو 17 آڪٽوبر 1984ع تي پنهنجن ٻين تنظيمي ساٿين سان گڏ لاڙڪاڻي ۾ فنڪشن ۾ وڃي رهيو هو ته جڏهن ٺوڙهي ڦاٽڪ وٽ فوج جي اهلڪارن بسن مٿان حملو ڪيو ته هو ڊرائيور جي پر واري سيٽ تي ويٺل هو. جڏهن فائرنگ شروع ٿي ته بس جي ڊرائيور ڊرائيونگ سيٽ ڇڏي ڏني ۾ بس هلائڻ کان انڪار ڪري ڇڏيو. ان صورتحال ۾ هن ڊرائيونگ سيٽ سنڀالي پنهنجي شاگرد ساٿين کي فائرنگ کان بچائڻ جي ڪوشش ڪئي ۾ بس کي روڊ کان ڪچي طرف لاٿو. پر گولين جي برسات دوران هو پنهنجي ساٿين کي بچائيندي وطن تان گهورجي ويو. سندس مڙهه اباڻي ڳوٺ مڇر نوشهرو فيروز ۾ مٽيءَ ماءُ حوالي ڪيو ويو.

شهيد مٺو بليدي

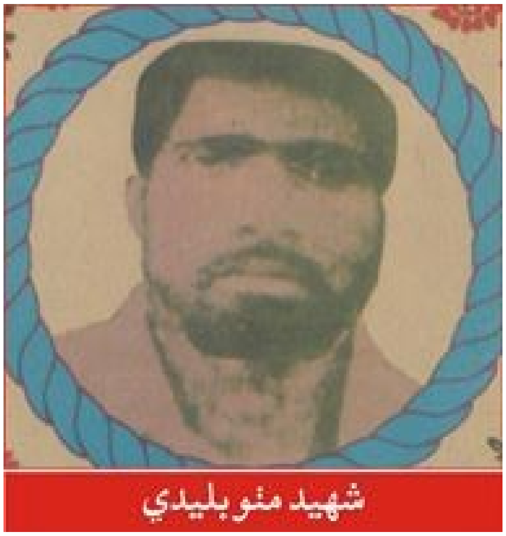

شهيد محمد مٺل بليدي 1953ع ۾ بخش علي بليدي جي گهر سنڌ يونيورسٽي ڪالوني ڄامشورو ۾ جنم ورتو. سندس والدين اصل ته جيڪب آباد جا رهواسي هيا، پر جڏهن سندس والد کي 1958ع ۾ سنڌ يونيورسٽي ۾ ملازمت ملي ته پاڻ يونيورسٽي ڪالوني ۾ مستقل رهائش اختيار ڪري ورتي. شهيد مٺو بليدي جي ننڍپڻ کان وٺي ڀرپور جواني تائين سنڌ يونيورسٽي جي اندر موجود قومپرست ماحول ۾ تربيت ٿي.

جنهن سبب پاڻ ٻين نوجوانن کان مختلف خيال رکندڙ هو. سندس ذهن ۾ سنڌ جي حقن جي حاصلات لاءِ جذبو موجود هو. جنهن ڪري پاڻ سنڌ يونيورسٽي ۾ قومپرست شاگردن جي جلسن ۽ جلوسن ۾ شرڪت ڪندو رهندو هو. شهيد منٿو بليدي کي سنڌ يونيورسٽي ۾ 1980ع ۾ چوڪيدار جي ملازمت ڏني وئي. ان بعد پاڻ قومپرستي شاگردن جي وڌيک ويجهو ۽ سندن ساٿ ۾ سنگت اختيار ڪئي. ان ماحول کيس قومپرستي جي رنگ ۾ رنگي ڇڏيو. جنهن جي نتيجي ۾ پاڻ يونيورسٽي جي هاسٽلن جي ٻين ملازمن کان وڌيک شاگردن وٽ عزت ۽ احترام لائق بڻجي ويو. پاڻ 17 آڪٽوبر 1984ع تي جساف جي شاگردن سان گڏ بسن ۾ سوار ٿي لاڙڪاڻي ۾ ٿيندڙ هڪ فنڪشن ۾ شرڪت لاءِ وڃي رهيو هو ته فوجي ڪارروائي دوران شهيد ٿي ويو. کيس ڄامشورو جي قبرستان ۾ مٽي ماءَ حوالي ڪيو ويو.

ٽوڙهي ٽربيونل جا سپوت

17 آڪٽوبر 1984ع تي ٽوڙهي ڦاٽڪ وٽ
فوجي ڪارروائي دوران گرفتار ٿيل شاگردن تي
ٽوڙهي ٽربيونل سميت ايس ڊي ايم ڪوٽڙي،
سيشن ڪورٽ ڪوٽڙي ۽ اي ڊي ايم ڪوٽڙي جي

عدالت سميت مختلف عـدالتن ۾ ڪيس هلايا ويا. جن شـاگردن تي ڪيس داخـل ڪيـا ويـا، انهن ۾ جساف جا اڳواڻ گل محمد جکراڻي، سـتار موريـو، دودو مهيري، اقبال تنيو، نذير تنيو، سليمان جتـوئي، عمـر الـدين زرداري، سـڪندر مـيراڻي، ڪنپـو مـل، رضا محمد چانـڊيو، قـادر جـروار، صـيفل جکـراڻي، سرور خشڪ ۽ عزيز سـومرو شـامل هئـا. تـوڙهي ڦاٽڪ تـان گرفتـار ٿيـل شـاگردن جـو هڪ سياسـي پسـمنظر هـو. جن کي فـوجي حکـومت طرفـان ڏاڙيل، ڦورو ۽ اشتهاري ڏوهاري قـرار ڏئي، سـندن ڪردار ڪشي ڪئي وئي. هيٺ گرفتـار ٿيـل ڪجهـه اهم شـاگرد اڳـواڻن جي جدوجهـد تي روشـني وڌي وئي آهي.

گل محمد جکراڻي

گـل محمـد جکـراڻي جـو جنم 20 ڊسـمبر 1960ع تي محمد عـارف جکـراڻي جي گهـر تعلقي ڪشـمور ضـلعي جيڪب آبـاد ۾ ٿيـو. پـاڻ ابتـدائي تعليم پنهنجي ڳوٺ محمد عارف جکـراڻي ۾ حاصـل ڪئي. بعد ۾ سيڪنڊري تعليم ڪشمور مان حاصـل ڪـرڻ بعد پاڻ 1975ع ۾ ڊگري ڪاليج سکر ۾ داخلا ورتي. جنهن بعد گريجوئيشن اسلاميه آرٽس ڪـاليج سکر ۾ حاصـل ڪـري 1980ع ۾ سـنڌ يونيورسـٽي ڄامشـوري ۾ اعلیٰ تعليم حاصـل ڪـرڻ لاءِ داخلا ورتي. گـل محمـد جکـراڻي هـاءِ اسـڪول ۾ تعليم حاصل ڪـرڻ دوران ئي شاگرد سياست ۾ بهرو وٺڻ

شـروع ڪيـو. هن هـاءِ اسـڪول ۾ ئي تعليم پـرائڻ دوران قومپرست شاگرد تنظيم جساف ۾ شموليت اختيار ڪئي ۽ جلـد ئي پنهنجي اسـڪول ۾ جسـاف جو آرگنائيزر مقرر ڪيو ويـو. جـڏهن پـاڻ ڪـاليج ۾ داخلا ورتي ته ڪيس جسـاف طرفـان پهريـان سـکر ضلعي جو آرگنائيزر مقرر ڪيـو ويـو ۽ بعـد ۾ صـدر مقرر ڪيو ويو. پاڻ ان عهدي تي لاڳيتو 3 سال ڪم ڪنـدو رهيـو. ان ئي عرصـي دوران جـڏهن نـواب شـاهه ۾ شـاگردياڻي شـيرين سـومرو سـان هڪ فوجي عملدار طرفان زيادتي جو واقعو پيش آيو ته هن ان بربريت خلاف سـکر شـهر ۾ پرپـور احتجـاج ڪرايو. گل محمد جکراڻي کي 19 اپريل 1979ع ۾ ســن ۾ جســاف جي چونــڊن دوران مرڪــزي سيڪريٽري جنرل جي عهدي تي چونـڊيو ويـو. پـاڻ جڏهن سنڌ يونيورسٽي ۾ داخلا ورتي تـه 1980ع ۾ ڪيس تنظيم جو چيف آرگنائيزر مقرر ڪيو ويو. بعـد ۾ جسـاف جي 1981ع ۾ ٿيـل چونـڊن دوران پـاڻ تنظيم جو مرڪزي صدر چونڊجي ويو.

جــڏهن شــاگردياڻي شـيرين سـومرو سـان فوجي اهلڪارن طرفان ٿيل بربريت خلاف احتجــاج ڪــرڻ جي الــزام هيٺ جسـاف جي ٻن ڪـارڪنن علي حيدر شـاهه ۽ قـادر بخش جتـوئي کي فـوجي عدالت طرفان ڦاسـي جي سـزا ٻـڌائي وئي تـه ان خلاف سـڄي سـنڌ ۾ سـخت احتجـاج ڪيـو ويـو. جساف طرفان به گل محمد جکراڻي جي قيـادت ۾ فـــوجي عـــدالت جي ان فيصـــلي خلاف ســـنڌ ۾ احتجاجي مظاهرا ڪيا ويا.

سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ جڏهن فوجي حڪومت جي آشيرواد سان سندن جوڙايل تنظيم اين ايس ايس او طرفان سنڌي شاگردن ۽ شاگردياڻين سان غنڊاگردي جا واقعا وڌڻ لڳا ته گل محمد جکراڻي جساف جي مرڪزي اڳواڻ جي حيثيت ۾ سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ اين ايس ايس او جي غنڊن کي روڪڻ لاءِ اثرائتا اپاءُ ورتا ۽ سندن تعليمي ادارن ۾ داخلا کي روڪيو ويو. جڏهن فوجي حڪمرانن سندن پاڙيتو تنظيم جي رستا روڪ ٿيندي ڏٺي ته فوج سنڌ يونيورسٽي ۾ داخل ٿي اتي پنهنجون ڪئمپون قائم ڪري ورتيون. فوجي حڪومت طرفان سنڌ يونيورسٽي جي سينٽرل لائبرري ۾ ملٽري ڪورٽ قائم ڪئي وئي. ان ملٽري ڪورٽ سنڌي شاگردن کي هيسائڻ لاءِ مٿن ڪيس هلائي سزائون ٻڌائڻ شروع ڪيون. جساف جي مرڪزي اڳواڻ جي حيثيت ۾ گل محمد جکراڻي فوجي حڪومت جي ان عمل خلاف سخت احتجاج ڪيو ۽ سنڌ يونيورسٽي ۾ ڪلاسن جي بائيڪاٽ جو اعلان ڪيو ويو. جنهن سبب شاگرد مسلسل 5 مهينا يونيورسٽي جي تدريسي عمل جو بائيڪاٽ ڪري گهرن ڏانهن روانا ٿي ويا. نيٺ حڪومت مجبور ٿي سنڌ يونيورسٽي ۾ قائم ٿيل ملٽري ڪورٽ کي ختم ڪرڻ جو اعلان ڪيو.

فوجي حڪمرانن طرفان گل محمد جکراڻي ۽ سندس 20 تنظيمي ساٿين کي فوجي ڏاڍ خلاف مسلسل جدوجهد ڪرڻ جي الزام هيٺ يونيورسٽي مان 3 سالن لاءِ رسٽيڪيٽ ڪيو ويو. ڪين 22

ڊسـمبر 1981ع تي اشـتهاري ڏوهـاري قـرار ڏئي، سـندن گرفتـاري لاءِ ڇاپـا هنيـا ويـا. 21 جنـوري 1982ع تي سن ۾ گل محمد جکـراڻي جسـاف جي چونڊن دوران ٻيهر بنا مقابلي صـدر چونـڊجي ويـو. جنهن بعد فوجي حڪومت طرفان ڪيس حق ۾ سچ جو آواز بلند ڪرڻ جي ڏوهه ۾ گرفتـار ڪـري جيـل موڪليـو ويـو. جتـان ڪيس 18 آگسـٽ 1983ع تي آزادي نصيب ٿي. جيل مان آزادي ملڻ بعـد جسـاف طرفان ڪيس تنظيم جـو عبـوري صـدر مقـرر ڪيـو ويو. جنهن کان پوءِ پاڻ جنوري 1984ع تي جسـاف جي چونــڊن دوران چوٿــون ڀــيرو مرڪــزي صــدر چونڊيو ويو. پاڻ ان عهدي تي ٿوڙهي ڦاٽڪ سانحي ۾ گرفتار ٿيڻ تائين ڪم ڪندو رهيو.

دودو مهيري

دودي مهـيري ولـد محمـد صـالح مهـيري جـو جنم 5 آڪٽـوبر 1956ع تي ڳـوٺ بجـاري شـريف تعلقي گولاڙچي ضلعي بـدين ۾ ٿيـو. پـاڻ پرائمـري تعليم پنهنجي ڳوٺ ۾ حاصل ڪئي. مـڊل جي تعليم ڪورواهه ۾ حاصل ڪـرڻ بعد ميـٽرڪ سـعيدپور ٽيپـا مان حاصل ڪـئي. جنهن بعـد انٽرميـڊيٽ جي تعليم مڪمل ڪرڻ ڪـان پـوءِ ڊاڪـٽري جي تعليم حاصـل ڪرڻ لاءِ لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشـوري ۾ داخلا

ورتي. پاڻ ايم بي بي ايس جي آخري سال □ هيو ته ٺوڙهي ڦاٽڪ تي فوجي ڪارروائي دوران ڪيس گرفتار ڪيو ويو.

دودو مهيري انٽرميڊيٽ □ پڙهڻ دوران شاگرد سياست □ سرگرم ٿيو. ڪاليج واري دور □ پاڻ جساف جو باقاعدي ميمبر ٿيو، هن جڏهن ايل ايم سي ڄامشورو □ ايم بي بي ايس □ داخلا ورتي ته شاگرد سياست □ گهڻو سرگرم ٿي ويو. ڪاليج □ پڙهڻ دوران ئي پاڻ سنڌ □ ٿيندڙ هر ظلم □ زيادتي خلاف جدوجهد □ سرگرم رهيو. جنهن ڪري کيس 1979ع □ پهريون ڀيرو 3 مهينن لاءِ گرفتار ڪيو ويو. ان بعد جڏهن پنجابي شاگردن جي تنظيم اين ايس ايس او طرفان تعليمي ادارن □ سنڌي شاگردن سان زيادتيون □ غنڊا گردي ڪئي وئي ته پاڻ ايل ايم سي □ ان خلاف موثر آواز بلند ڪيو. جنهن ڪري کيس ايل ايم سي مان 3 سالن لاءِ رسٽيڪيٽ ڪيو ويو. ان دوران 1981ع □ کيس گرفتار ڪري جيل □ بند ڪيو ويو. جتي فوجي عدالت طرفان کيس 30 ڪوڙا هڻڻ جي سزا ٻڌائي وئي. جنهن تي عمل به ڪيو ويو. پاڻ جڏهن 1986ع □ جيل مان آزاد ٿي ٻاهر نڪتو ته ايل ايم سي انتظاميه طرفان سندس رسٽيڪيشن آرڊر واپس وٺندي داخلا بحال ڪئي وئي. پاڻ ايل ايم سي □ تعليم حاصل ڪرڻ دوران جساف جو 2 ڀيرا سيڪريٽري جنرل چونڊيو ويو. 17 آڪٽوبر 1984ع تي ٺوڙهي ڦاٽڪ تي فوجي ڪارروائي دوران

گرفتار ٿيڻ وقت پاڻ جساف ايل ايم سي يونٽ جو آرگنائيزر هو.

نظير تنيو

نظير احمد ولد يار محمد تنيو 10 مارچ 1959ع تي قمبر ضلعي لاڙڪاڻي ۾ جنم ورتو. ابتدائي تعليم قمبر مان حاصل ڪرڻ بعد ميٽرڪ ميرو خان هاءِ اسڪول مان ڪئي. جنهن بعد 1976ع ۾ ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي ۾ داخلا ورتي. جڏهن پاڻ ان ئي ڪاليج ۾ گريجوئيشن جي تعليم حاصل ڪري رهيو هو ته ڪيس سياست ۾ بهرو وٺڻ تي ڪاليج مان نيڪالي ڏني وئي. جنهن بعد هن تعليم جو سلسلو ٻيهر جاري رکندي سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو ۾ داخلا ورتي. جتي ايجا بي اي آنرز جي چوٿين سيمسٽر جو امتحان ڏئي رهيو هو ته ٽوڙهي ڦاٽڪ وٽ فوجي ڪارروائي دوران پنهنجن ٻين ساٿين سميت گرفتار ڪيو ويو. نظير تنيو پنهنجي سياسي زندگي جو آغاز اسڪول ۾ تعليم پرائڻ دوران شاگرد تنظيم “سنڌ آزاد ماروئڙا اسٽوڊنٽس فيڊريشن” جو ميمبر ٿيڻ سان ڪيو. تنظيم طرفان ڪيس تعلقي ميرو خان جو آفيس سيڪريٽري مقرر ڪيو ويو. جڏهن ان تنظيم کي سنڌ پيپلز اسٽوڊنٽس فيڊريشن (سپاف) ۾ ضم ڪيو ويو ته پاڻ ان ڪان ڌار ٿي جولاءِ 1979ع ۾ جساف ۾ شموليت اختيار ڪئي. ڪيس شروعات ۾ جساف قمبر جو يونٽ آرگنائيزر مقرر ڪيو ويو.

جڏهن نواب شـاهه □ هڪ فـوجي عملـدار طرفـان سنڌي شاگردياڻي شيرين سومرو سان زيادتي وارو واقعو پيش آيو ته نظير تنيو جسـاف جي سـڏ تي 2 آڪٽوبر 1979ع تي ان واقعي خلاف “ يوم غـيرت” جي نالي تي قمبر □ سـخت احتجـاج ڪرايـو. جنهن ڪري فوجي حڪومت طرفان سندس گرفتاري جـا وارنٽ جاري ڪيا ويا. پوليس نظير تنيو کي گرفتــار ڪرڻ □ ناڪامي تي سندس والد کي گرفتار ڪــري ڪجهه ڏينهن قيد ڪري ڇڏيو. بعـد □ ڪيس 1981ع □ گرفتار ڪري ڪجهه ڏينهن بعد ئي آزاد ڪيو ويو.

نظـــير تـــنيو کي 26 ســـيپٽمبر 1980ع تي جساف ضلعي لاڙڪاڻي جو نائب صدر چونڊيو ويــو. پـاڻ ان عهـدي تي مـئي 1982ع تـائين ڪم ڪنـدو رهيو. نظير تنيو جڏهن بي اي آنرس ڪرڻ لاءِ سـنڌ يونيورســٽي □ داخلا ورتي تــه ڪيس جســاف سـنڌ يونيورسٽي جو نائب صدر چونڊيو ويو. بعـد □ مـارچ 1983ع □ ســنڌ يونيورســٽي يــونٽ جــو جــنرل سـيڪريٽري چونـڊجي آيـو. پـاڻ ان عهـدي تي 17 آڪٽوبر 1984ع تي ٽوڙهي ڦاٽڪ وٽـان گرفتـار ٿيڻ تـائين ڪم ڪنـدو رهيـو. جـڏهن آڪٽـوبر 1983ع □ جسـاف طرفـان ڳـوٺن □ شـعور اجـاگر ڪـرڻ لاءِ نظرياتي مهم هلائي وئي تـه هن پـاڻ بـه ان □ وڏي چــڙهي حصــو ورتــو. جنهن تي حڪــومت طرفـان مٿس ڪيس داخـل ڪيـو ويـو. ان ڪيس □ پـوليس ڪيس گرفتار ڪرڻ □ ناڪامي تي سـندس 2 پـائرن کي گرفتار ڪري جيل □ بند ڪري ڇڏيو. جنهن بعـد ڪيس 18 آڪٽوبر 1983ع تي گرفتار ڪيـو ويـو. پـر

ان ڪيس مان ڪيس جلد آزادي ملي. جڏهن سنڌ جي تعليمي ادارن ۾ فوجي حڪومت جي پاڙيتو تنظيم اين ايس ايس او خلاف آواز بلند ڪيو ويو ته حڪومت 20 ہين شاگردن سان گڏ نظير تنيو کي به سنڌ يونيورسٽي مان 3 سالن لاءِ رسٽيڪيٽ ڪري ڇڏيو. جڏهن جساف طرفان شاگردن جي داخلا بحال ڪرائڻ لاءِ رضاڪارانه طور شاگردن پاڻ کي رسٽيڪيٽ ڪرائڻ لاءِ درخواستون ڏيڻ شروع ڪيون ته حڪومت مجبور ٿي هن سميت مڙني شاگردن جا رسٽيڪيشن آرڊر واپس وٺي سندن داخلا بحال ڪري ڇڏي.

محمد سليمان جتوئي

محمد سليمان جتوئي ولد قصار خان جتوئي جو جنم پهرين جنوري 1959ع تي ڳوٺ نئين آباد تعلقي ڏوڪري ضلعي لاڙڪاڻي ۾ ٿيو. پاڻ پرائمري تعليم پنهنجي ڳوٺ مان حاصل ڪرڻ بعد سيڪنڊري تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ ڏوڪري جي هاءِ اسڪول ۾ داخلا ورتي. هن ڊگري ڪاليج لاڙڪاڻي مان 1978ع ۾ انٽرميڊيٽ جي تعليم حاصل ڪرڻ بعد مهراڻ يونيورسٽي ۾ اعلیٰ تعليم حاصل ڪرڻ لاءِ داخلا ورتي. پاڻ اڃا انجنيئرنگ جي ٻئين سال ۾ هو ته 17 آڪٽوبر 1984ع تي ٽوڙهي ڦاٽڪ وٽ فوجي ڪارروائي دوران گرفتار ڪيو ويو.

محمد سليمان جتوئي ڪاليج ۾ پڙهڻ دوران جساف جو ميمبر ٿيو، جڏهن نواب شاهه ۾

1978ع ۾ سنڌي شاگردياڻي شيرين سـومرو سـان هڪ فـــوجي ميجـــر طرفـــان زيـــادتي جـــو ڪيس سـامهون آيـو تـه پـاڻ ان خلاف جدوجهـد ۾ اڳـڀرو رهيو. جـڏهن هن مهـراڻ يونيورسـٽي ڄامشـورو ۾ داخلا ورتي ته ڪيس جساف مهراڻ يونيورسٽي جـــو صدر چونڊيو ويو. ان عرصي دوران نومــبر 1981ع ۾ فـــوجي پنـــڀرائي هيٺ ســـنڌي شـــاگردن خلاف ڪـــارروايون ڪنـــدڙ تنظيم اين ايس ايس او جي خلاف سنڌي شاگردن جدوجهد شروع ڪئي تــه هن مهراڻ يونيورسـٽي ۾ جسـاف جي اپيـل تي پنهنجـو ڪردار ادا ڪيو. ان ڪري ڪيس 26 نومــبر 1981ع تي ٽن ســـالن لاءِ ريســـٽيڪيٽ ڪـــري اشـــتهاري ڏوهـاري قـرار ڏنـو ويـو. هـو پنهنجي ٻين سـاٿين سميت 17 آڪٽـوبر 1984ع تي ٽـوڙهي ڦـاٽڪ تـان گرفتار ڪيو ويو. ان ڪيس مان ڪيس ٽن مهينن بعد آزاد ڪيو ويو، پر جڏهن فوجي حڪومت طرفان ان واقعي جي جاچ لاءِ اسپيشل ٽربيونل جوڙيو ويو تـــه ڪيس ٻيهر 18 آڪٽوبر 1986ع تي شهيد عبدالمالڪ خشڪ جي ورسـي تـان واپس اينـدي گرفتـار ڪيـو ويو.

ماءُ جو قيدي پٽن ڏانهن خط

منجها پيارا پٽڙا، شل سنڌ جي سينڌ کي سنواريندا رهو.

اج صبح مون کي خبر پئي آهي ته اوهان ٻئي ٽوڙهي ڦاٽڪ جي ميدان تان فوج هٿان گرفتار ڪيا ويا آهيو. ان فوجي ڪارروائي ۾ اوهان جا پنج بهادر ساٿي شهيد ٿي ويا آهن. هاڻي اوهان سينٽرل جيل حيدرآباد ۾ قيد جا ڏينهن ڪاٽي رهيا آهيو. ان خبر منهنجي دل ۾ دماغ تي ڪهڙو اثر چڙيو هوندو. سا هڪ ماءُ ئي محسوس ڪري سگهي ٿي. پر پوءِ به اوهان هڪ ڳالهه ياد رکجو ته منهنجي دل شهيدن جي ڏک ۾ ڳوڙها ضرور ڳاڙيا آهن، پر ان شڪست نه ڪاڌي آهي. ذهن هار مڃڻ لاءِ تيار ناهي. عام حالتن ۾ اهڙو واقعو ڏک پهچائي ها، پر جيئن ته جنهن راهه تي اوهان هلي رهيا آهيو، ان واٽ ۾ اهي تڪليفون ضرور اينديون. ان ڪري اهڙن حادثن لاءِ اڳواٽ ذهن کي تيار ڪرڻ گهرجي. اوهان يقين ڄاڻو ته جڏهن اوهان پنهنجي ديس جي آزادي جي جنگ ۾ شريڪ ٿيا، ان ڏينهن ڪان وٺي،

اوهان تي منهنجـو حـق گهٽ پـر ان ڌرتي جـو حـق وڏي ويــو آهي. جنهن جـا اوهــان مــون کــان وڌيڪ تاتيل ۾ نپايل آهيو. جڏهن ان راهه تي اوهان پنهنجو پاڻ واري چڙيندا ته اها ئي جيجل ڌرتي مــاءُ اوهــان کي پنهنجي آغوش ۾ پناهه ڏيندي. ان کــري اوهــان جو جيل ۾ وڃڻ منهنجي لاءِ فخر جــو بــاعث آهي ۾ مــان اوهــان جهــڙن اڙينــگ پٽن تي فخــر محســوس ڪريان ٿي. جيڪڏهن اوهان ان واٽ ۾ وارجي وڃــو ها ته به مان ڏک ڪرڻ بدران اهو چوان هــا تــه اجــا ته ڌرتي جيجل جي ٽچ جا ٿورا لاهڻ لاءِ وڏي قرباني جي ضرورت آهي.

توهــان ئي مــون کي ٻــڌايو هــو تــه جــڏهن فلســطين جي هڪ آبــادي کي اســرائيل رک بٽــائي چڙيو هو ته اتي فلســطين جي قــومي اڳــواڻ ياســر عرفات ڊٿل گهرن جي ڍيــر مٿــان ٻن نوجــوانن جي لاشن پرســان بيهي اخبــاري نمائنــدن ســان انتهــائي جوش ۾ جذبي سان ڳالهائي رهيــو هــو تــه ان وقت ڊٿل گهرن مان هڪ پوڙهي عورت نڪري آئي هــئي ۾ ياسر عرفات کي چيو هو تــه ”اهي منهنجــا 2 پٽ ته فلسطين تان قربان ٿي چڪــا آهن، پــر افســوس آهي ته پيو ڪوبه فرزند ڪونه بچيو آهي، جــو آئــون ان کي به پيٽا طــور فلســطين جي قــدمن ۾ رکــان. سو هاڻي منهنجو سر حاضر آهي.“ اج تائين مان ان فلسطيني ماءُ جــا اهي لفــظ ڪونــه وســاريا آهن ۾ وقت تي انهن تي عمل به ڪري ڏيکاريندي‌س.

منهنجا پٽڙو! عام حالتن ۾ جيڪڏهن ايئن ٿئي ها ته مان عورت ٿي ڪري ضرور ڳوڙهــا ڳاڙيــا هــا،

پر جيئن ته ڳوڙها ڳاڙڻ پڇتاءَ □ بزدلي جي نشاني آهي، ان ڪري مون ڳوڙها ڪونه ڳاڙيا آهن. جنهن وقت به منهنجي دل پرجي آئي آهي ته ان وقت شعر جي هي ٻول منهنجي ذهن تي تري آيا آهن ته:

پنهنجي دشمن جي هٿان، مان جي ماريو وڃان،
پنهنجي ساٿين جيان،
تون نه روئجان اما، تون نه روئجان.

ايئن پئي سمجهيم ته چڻ ٿوڙهي ڦاٿڪ جا سپ شهيد مون سميت پنهنجي مائرن کي اها نصيحت ڪري رهيا آهن □ اسان سنڌ جون ڏڃاٽيون انهن ٻولن تي عمل ڪري رهيون آهيون. پٽڙا! اوهان هن آزمائش جي گهڙي مان لنگهي رهيا آهيو، منهنجي اوهان کي دعا آهي ته شل پنهنجي ارادن تي اٽل رهو. مستقل مزاج رهو، □ اتي به دشمن کي هار مڃائي ڪيس ذهني انتشار □ مبتلا ڪريو. مان چاهيان ٿي ته اوهان خود اعتمادي سان انهن ڏکين ڏينهن مان لنگهي پار پئو، ڪنهن به صورت □ دشمن جي آڏو جهڪڻ جي ڪوشش نه ڪجو. ان جي آڏو پنهنجي ڪمزوري ظاهر نه ڪجو. جيڪڏهن تڪليف کان ڊڄي اوهان پنهنجي ڌرتي ماءُ سان غداري ڪئي ته مان اوهان کي پنهنجو پٽ چوندي شرم محسوس ڪنديس. پر جي ان واٽ □ گهورجي ويا ته مان وڏي فخر سان دعوى ڪنديس ته سنڌ جا فرزند ڪسي ته سگهن ٿا پر جهڪي نه ٿا سگهن. اوهان سڀني جي خير لاءَ دعاگو آهيان.

اوهان جي امڙ

19 آڪٽوبر 1984ع

شهيد ۽ گرفتار ٿيل شاگرد

شهيد شاگرد

1. امان الله ولد حزب الله وسطڙو، ڳوٺ مڇر، تعلقو نوشهرو فيروز، ضلعو نواب شاهه، شاگرد سنڌ يونيورسٽي
2. عبدالمالڪ ولد محمد عيسى خشڪ، ڳوٺ درويش، تعلقو گهوڙا ٻاري، ضلعو ٺٽو، شاگرد مهراڻ يونيورسٽي ڄامشورو
3. ذڪريا ميمڻ ولد غلام مصطفى ميمڻ، ڳوٺ دڙو، تعلقو ميرپور بٺورو، ضلعو ٺٽو، شاگرد مهراڻ يونيورسٽي ڄامشورو
4. محمد انور ولد علي محمد عباسي، ڳوٺ پڪو، تعلقو قمبر، ضلعو لاڙڪاڻو، شاگرد سنڌ يونيورسٽي ڄامشورو

5. محمد مٺل بليدي ولد بخش علي بليدي، سنڌ يونيورسٽي ڪالوني، ڄامشورو، چوڪيدار
6. غلام رسول ڪوسو، ويٺل راڏڻ ضلعو دادو، مال چاريندڙ ڌنار

گرفتار شاگرد سنڌ يونيورسٽي

7. گل محمد جکراڻي ولد محمد عارف جکراڻي، ويٺل ٺل، ضلعو جيڪب آباد
8. ستار موريو ولد عبدالفتاح موريو، لاڙڪاڻو
9. اقبال تنيو ولد مراد علي تنيو، قمبر
10. نذير تنيو ولد يار محمد تنيو، قمبر
11. رضا محمد چانڊيو ولد عرض محمد چانڊيو، ٽنڊو آدم
12. نذير احمد منگي ولد امام بخش منگي، ڪنڊيارو
13. صفدر ولد ولي محمد مگسي، لاڙڪاڻو
14. لطف الله ولد احمد علي پٽي لاڙڪاڻو
15. ايوب ولد الله ڏنو واڍو، قمبر
16. اعجاز ولد عبدالمجيد لاکو، قمبر
17. منظور حسين ولد لونگ راهوجو، شهدادڪوٽ
18. محمد موسیٰ ولد عبدالطيف آريجو، لاڙڪاڻو
19. امداد حسين ولد عطا محمد سومرو، شهدادڪوٽ

20. انعام علي ولد الاهي بخش کيهر، لاڙڪاڻو
21. عاشق علي ولد روشن علي گوپانگ، لاڙڪاڻو
22. عبدالحڪيم ولد عبدالخالق ميراڻي، لاڙڪاڻو
23. ثنا الله ولد امان الله ابڙو، لاڙڪاڻو
24. مير احمد ولد رئيس احمد جکراڻي، ڪشمور
25. وشنو مل ولد راهمون مل، ٿاڻو بولا خان، دادو
26. رسول بخش ولد شمس الدين ڏيرو، خيرپورناٿن شاهه
27. غلام قادر ولد نظر محمد ڏاهري، قاضي احمد، نواب شاهه
28. عبدالله ولد فيروز سيٺار، شڪارپور
29. حاڪم علي ولد عبدالستار شيخ، ڳڙهي ياسين
30. الهه بخش ولد محمد صالح نوناري، ٽنڊو محمد خان
31. محمد رمضان ولد محمود پٺي، حيدرآباد
32. محمد ابراهيم ولد علي محمد ڪاتيار، ٽنڊو محمد خان

گرفتار شاگرد مهراڻ انجنيئرنگ يونيورسٽي ڄامشورو

33. محمد سليمان جتوئي ولد قصارو خان جتوئي، ڏوڪري
34. عبدالقادر ولد عبدالجبار جروار، ماتلي
35. عزيز احمد ولد محمد رحيم سومرو، ٺٽو
36. ظفر الله ولد عبدالرحمان جوکيو، خيرپورناٿن شاهه
37. اشوڪ ڪمار ولد ماٽڪ، باڍهه
38. اشرف علي ولد اميد علي پٺاڻ، قمبر
39. اعجاز ولد ڏٽي بخش جوٽيجو، بدين
40. محمد صديق ولد محمد طالب ڪنڀار، بدين
41. سعيد احمد ولد مولا بخش ميمڻ، ڳڙهي ياسين
42. عبدالله ولد پير بخش پلهه، نوشهروفيروز

گرفتار ٿيل شاگرد لياقت ميڊيڪل ڪاليج ڄامشورو

43. دودو مهيري ولد صالح محمد مهيري، گولاڙچي، بدين
44. غلام سرور ولد غلام قادر خشڪ، ٺٽو
45. ڪنڀو مل ولد لوٽو مل. امر ڪوٽ، ٿرپارڪر
46. احمد خان ولد محمد صالح نوناري، ٽنڊو محمد خان
47. هدايت الله ولد عبدلڪريم ڪيريو، سڪرنڊ

48. خالد نواز ولد نواز علي قريشي، مورو
49. علي اڪبر ولد نور محمد پيرزادو، نوشهرو فيروز
50. غلام شبير ولد نبي بخش ملڪ، نوشهرو فيروز
51. امان الله ولد يعقوب پنهور، نوشهرو فيروز
52. مٺو ولد پرسو مل، ٽنڊو باگو، بدين
53. اسماعيل ولد ڪمال الدين ميمڻ، تلهار
54. ڪرشن لال ولد پرسو مل، ٽنڊو باگو، بدين
55. سڪندر علي ولد پريل شيخ، ٺٽو
56. لڇمڻ داس ولد چيلارم لوهاڻو، ٺٽو
57. عالم چند ولد ڏيمت راج لوهاڻو، ٿاٽو بولا خان
58. گوپال داس ولد پمون مل، ٿاٽو بولا خان
59. نياز محمد ولد عبدالرحيم سميجو، ٿرپارڪر
60. گلاب سنگهه ولد وجي سنگه ٺڪر، ڏيپلو
61. سروپ ولد منگهو بجير، امرڪوٽ
62. سروپ ولد اوتي بجير، امر ڪوٽ
63. موهن لال ولد پڳوان داس ڪتري، ڪپرو، سانگهڙ
64. ڪمال الدين ولد عبدالواحد راهمون، ڇاڇرو

ٻين تعليمي ادارن جا گرفتار ٿيل شاگرد

65. سڪندر ميراڻي
66. عزيز الرحمان ولد حبيب الله تنيو
67. ظفر الله ولد عبدالغفور
68. امداد علي ولد امام بخش منگي
69. عبدالستار ولد علي بخش منگي
70. مختيار حسين ولد علي اڪبر عباسي
71. عبدالڪريم ولد عابد علي جروار
72. محمد عثمان
73. اختر حسين
74. محمد علي
75. محمد صيفل
76. مجاهد حسين

توڙهي ڦاٽڪ جي شهيدن کي پيٽا ڏيڻ لاءِ سنڌ جي عظيم شاعر شيخ اياز جو نظم

ڪنهن جو خُون وَهيو ٿوڙيءَ □
او ڊايرَ؟
توکي ڪيئي سال مُئي ٿيا
رُوم رُمَ مان تنهنجي نڪتا
جيڪي ڪيڙا
سي به مٽيءَ سان مِٽي ٿي ويا-
ڪالهه مگر تو ٿوڙيءَ □
لڱ ڀڱ ساڳيءَورديءَ □
ساڳي هولي ڪيڏي!
توکي عمر ملي ڇو ايڏي
او ڊايرَ!
مُون ته ٻُڌو هو
”ظلم سدائين قائم آهي،
ظالم قائم دائم ناهي“
ها، پر ظالم!
عمر درازيءَ □ تون سڀ کي
مات ڏيئي ويو آهين!